

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”

DISCURSUL DIN MILET AL SFÂNTULUI APOSTOL PAVEL (FAPTELE
APOSTOLILOR 20, 17-38) ÎN CONTEXTUL SOCIAL, CULTURAL ȘI RELIGIOS AL
CELEI DE-A DOUA JUMĂTĂȚI A SECOLULUI I CREȘTIN.
- O PROBLEMĂ DE CRITICĂ TEXTUALĂ? -

REZUMAT

Coordonator:

Pr. Prof. Univ. Dr. STELIAN TOFANĂ

Doctorand:

Protos. SILUAN FARCAȘ

- CLUJ-NAPOCA -

2025

CUPRINS

ABREVIERI	2
CUPRINS	5
I. INTRODUCERE	8
I. 1. Scopul și obiectivele cercetării	16
I.1.1. Scopul cercetării	16
I.1.2. Obiectivele cercetării	17
I.1.3. Spațiul cercetării	18
I.1.4. Argument și motivație	18
I. 2. Încadrarea temei în literatura de specialitate	22
I. 3. Metodologia de cercetare	34
I.3.1. Interogațiile cercetării	34
I.3.2. Metode de cercetare și analiză	34
I.3.3. Sursele cercetării	36
II. CAPITOLUL I: SFÂNTUL APOSTOL PAVEL, „CĂLĂTOR” ȘI SCRIITOR ÎN SOCIETATEA ROMÂNĂ A SECOLULUI I d. Hr. O PERSPECTIVĂ ANALITICĂ ȘI STATISTICĂ	47
II. 1. Apostolul Pavel, călător-misionar în lumina epistolelor sale. Evaluare critică.	49
II. 2. Apostolul Pavel itinerant. O statistică textuală	89
III. CAPITOLUL II: LUCA, ISTORIC ȘI BIOGRAF AL APOSTOLULUI PAVEL. MĂRTURII ALE SCRISULUI SĂU	96
III. 1. Predecesorii scrisului lucanic și tradiția evanghelică: argumente ale „istoricității lucanice”	98
III.1.1. Matei Evanghelistul în „tradiția” timpului	99
III.1.2. Marcu Evanghelistul în „tradiția” timpului	103
III.1.3. Tradiția ioaneică versus tradiția sinoptică în argumentarea istoricității lucanice.	105
III.1.4. Tradiția și paternitatea operei lucanice în literatura patristică.	108
III. 2. Luca în tradiția iconografică și a textului liturgic	120
III.2.1. Tradiția răsăriteană	120
III.2.2. Luca în tradiția non-ortodoxă apuseană	130
III. 3. Aria de răspândire a antroponimului Luca în perioada de sfârșit a Antichității și la începuturile Evului Mediu	139

III. 4. Concluzii.....	141
IV. CAPITOLUL III: VIAȚA SFÂNTULUI APOSTOL PAVEL ÎN LUMINA FAPTELOR APOSTOLILOR ȘI A EPISTOLELOR SALE. INFORMAȚII BIOGRAFICE	142
IV. 1. Viața Sfântului Apostol Pavel. Câteva date necesare pentru o biografie.....	142
IV. 2. Viața Sfântului Apostol Pavel. O propunere interpretativă în lumina surselor.....	150
IV. 3. Concluzii.....	165
V. CAPITOLUL IV: DISCURSUL PAULIN, MODEL DE RETORICĂ RELIGIOASĂ ÎN SECOLUL I d. Hr. STUDIU DE CAZ: DISCURSUL DIN MILET (FAPTELE APOSTOLILOR 20, 17-38)	167
V. 1. Introducere	167
V. 2. Preliminarii ale Discursului din Milet. Comparația cu discursul antic.	169
V. 3. Retorica discursului din Milet.	173
V. 4. Argumente pentru tipul de discurs.....	176
V. 5. Exegeza textului discursului din Milet	183
V.5.1. Contextul istoric. Efesul - centru cultural și religios al vremii.	183
V.5.2. Exegeza textului discursului din Milet	184
1. Introducere (20, 17-21)	184
2. Partea Centrală a discursului (20, 22-28)	185
3. Avertismente și îndemnuri	188
4. Obiectivele analizei discursului.	194
V. 6. Teologia Discursului miletian.	197
V.6.1. Organizarea Bisericii	197
V.6.2. Hristologia cuvântării	200
V.6.3. Teologia sărăciei și a muncii	202
V.6.4. Teologia slujirii smerite și jertfelnice.	204
V.6.5. Teologia Atotputerniciei lui Dumnezeu în mântuire	204
V.6.6. Grijă pentru Biserică și avertizarea asupra ereziilor și a păstrării doctrinei corecte	206
V.6.7. Slujirea dezinteresată și dăruirea de sine	207
V. 7. Discursul din Milet și relația cu Septuaginta și alte epistole nou testamentare	209
V. 8. Ce spune textul Lucanic despre relația dintre Apostolul Pavel și comunitatea creștină creată de acesta în Asia?	211
V.8.1. Sfântul Pavel și Biserica Asiei.	211

V.8.2. Afecțiunea Apostolului față de Bisericile Asiei.....	213
V. 9. Concluzii	217
VI. CAPITOLUL V: DISCURSUL DIN MILET: RECEPTARE, INTEROGĂȚII ȘI STUDIU DE CAZ ASUPRA EVOLUȚIEI TRADUCERII SALE ÎN LIMBA ROMÂNĂ	220
VI. 1. Scurte probleme de critică textuală	221
VI. 2. Reflectarea Discursului din Milet în literatura creștină a primelor veacuri post-apostolice	224
VI. 3. Studiu de caz: Evoluția traducerii românești a textului Faptele Apostolilor 20, 17-38 ...	232
VI. 4. Concluzii	248
CONCLUZII FINALE	250
BIBLIOGRAFIE.....	261

CUVINTE CHEIE: SFÂNTUL APOSTOL PAVEL, SFÂNTUL APOSTOL ȘI EVANGHELIST LUCA, EPOCA APOSTOLICĂ, CĂLĂTORII MISIONARE, FAPTELE APOSTOLILOR, DISCURS APOSTOLIC, DISCURS ANTIC, BISERICA ASIEI, SOCIETATEA CREȘTINĂ, ORGANIZAREA BISERICESCĂ DIN EPOCA APOSTOLICĂ, PREOȚIA SACRAMENTALĂ, CONTEXT SOCIO-CULTURAL ANTIC, BIORAFIE APOSTOLICĂ, ELITE, CRITICĂ TEXTUALĂ CONTEMPORANĂ

REZUMAT

Problematica abordării unui subiect precum cel de față, nu este una nouă în istoriografia paulină¹, mai ales că orice abordare a vieții și activității misionare a Sfântului Pavel se leagă, inevitabil, și de discursul pe care, misionarul și apostolul îl rostește, în viziunea biografului său, Luca, ca un testament pentru comunitatea creștină incipientă din provincia romană Asia². Desigur că viața și activitatea publică a lui Saul din Tars (*Paulus*/Pavel) a urmat în linii mari viața și activitatea celui care i-a influențat după „momentul Damasc” întreaga operă creatoare misionară, adică Iisus Hristos, recunoscut de către comunitatea pe care a format-o, ca Mesia.

Este ușor de observat faptul că, în această zonă, aceea a figurii istorice a lui Mesia, în spațiul european sau oriental s-au exprimat atât amatori, cu pretenții de oameni de știință, dar și adevărați cercetători, marea majoritate foarte onești și bine pregătiți, cunoscători ai unor limbi azi dispărute sau puțin uzitate, în afara unui cerc restrâns de specialiști, și avem în vedere limba aramaică, greaca veche (dialectul attic), latina epocii clasice, ebraica. Mediul academic a generat o serie importantă de cercetători care au studiat atât documentele de la NagHammadi sau Qumran, dar și alte texte diverse din limbi semitice, nord-africane sau de

¹ O trecere în revistă exhaustivă a disputelor din jurul subiectului, vezi la Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, Cambridge University Press, 2004, pp. 1-14.

² Cf. *BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ*, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2015, p. 1263: „*Voi știți cum m-am purtat cu voi...din ziua cea dintâi, când am venit în Asia*”. Vezi și Aland KURT, Matthew BLACK, Bruce M. METZGER, Allen WIKGREN (ed.), *The Greek New Testament*, United Bible Societies, London, 1966, p. 498 (Πράξεις Ἀποστόλων 20, 18: „...εἰς τὴν Ἀσίαν”). În sensul de provincie se înțelege, de exemplu, dintr-o inscripție fragmentară provenită din Ierusalim, databilă în intervalul secolelor I î. Hr. – I d. Hr.: „A1. Ἰουλία Ἀσιανή./B.1. Ἰουδί {sic}” (A.1 Ioulia Asiani. /B.1 Ioudi {sic}: Iulia din Asia. Evreică), vezi *Supplementum Epigraphicum Graecum*, vol. 33, din seria editată de către Henry W. PLEKET, Ronald S. STROUD, Amsterdam, 1983, n°. 1284. Alexander Loveday indică pentru Pavel chiar preferința unui cetățean roman pentru denumiri provinciale tipic romane, care erau detestate și neutilizate de către cei cucerțiți. Vezi ALEXANDER Loveday, „Narrative Maps: Reflections on the toponymy of Acts”, în *The Bible in Human Society. Essays in Honour of John Rogerson*, edited by M. Daniel CAROLL, David J. A. CLINES, Philip R. DAVIES, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1995, p. 21.

Honour of John Rogerson, edited by M. Daniel CAROLL R., David J. A. CLINES and Philip R. DAVIES, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1995, p. 21.

altă factură, etc. Toți aceștia au ajuns la diverse concluzii, soluții, au identificat texte originale sau și-au scris opiniile despre modul de interpretare a respectivelor texte antice.

Există multe nume importante din zona academismului universitar și nu numai, catolic sau protestant (chiar neo-protestant) ori iudaic al secolelor al XIX-lea și al XX-lea sau al XXI-lea, precum F. F. Bruce, Charles K. Barrett, David Wenham, Richard Wallace, F. Baur, J. D. G. Dunn, William M. Ramsay, Jerome Murphy-O Connor, Rainer Riesner, Steve Walton, Craig S. Keener, Gordon D. Fee, Adrian T. Smith, Bart Ehrman, Brian Pitre, N. T. Wright, Dominic Crossan, Robert Eisler, R. Bauckham, Geza Vermes, E. P. Sanders, Israel Knohl sau Maurice Casey, fiecare expunându-și propriile viziuni asupra vieții și activității pământești a lui Iisus Hristos sau a Sfântului Pavel ori a celorlalți Apostoli. Unii dintre ei au fost contestați sau au răspuns în spirit polemic altor colegi bibliști, uneori cu succes, alteori cu mai puțină referire.

Cercetărilor asupra vieții și activității Sfântului Apostol Pavel, dar și a scrierilor sale pot servi, într-un fel de „*iter Damascii*”³. Nu întâlnim, întotdeauna un portret identic al Sfântului Apostol Pavel. Totuși, faptul că personalitatea sa ni s-a păstrat prin intermediul Sfântului Apostol Luca și a epistolelor sale, singurul loc ce oferă mai mult spațiu de speculație este acela dat de scrierile sale. Acestea reprezintă puncte nodale, de la care mulți aleg să înfățișeze cronologii diferite sau să atribuie diverse momente de redactare (sau chiar paternități) scrierilor Sfântului Pavel. Din fericire, din acest punct de vedere, activitatea și opera teologică a Apostolului nu a putut fi atât de atacată precum cea a Mântuitorului.

Dacă Evangheliile lui Matei și Marcu sunt centrate mai puțin pe realitățile socio-culturale ale lumii iudaice din Imperiul Roman, Luca, în calitatea sa de istoric este net interesat de toată această întrețesere, la fel ca și, poate părea paradoxal, Ioan care face referiri substanțiale la locuri din Iudeea, amintind toponime dintre cele mai diverse. Luca găsește, de altfel, cel mai strălucit, ca un adevărat istoric ce a fost (demonstrația într-un capitol următor) să insereze două personaje importante în acest melanj de tip ferment, Petru și Pavel, asocierea lor cu lumea în care s-au mișcat fiind foarte bine reliefată.

Discursurile lui Petru și Pavel, inserate cu un scop clar în textul lucrării lucanice, sunt identice discursurilor livrate de către personajele istorice contemporane lor și, evident, Luca cu ajutorul colaboratorilor săi, deținând monopolul de asamblare a textului, a ales să redea într-o formă accesibilă esența a ceea ce cei doi au spus sau s-a gândit Luca că ar fi putut

³ Folosim sintagma în sensul în care a devenit cunoscută fie prin biograful său (Faptele Apostolilor), fie personal (Epistola către Galateni) despre revelația sa.

spune. Este posibil ca pe Petru să nu-l fi audiat direct, dar pe Pavel l-a auzit (Faptele Apostolilor 21, 19-21) și putem bănuși că unele informații sau fragmente dintr-un fel de jurnal personal, pare că le-a inserat apoi în textul final⁴. Acest lucru este posibil și pentru epistolele pauline, pe care poate le-a și avut în față la momentul redacției lor⁵. Foarte probabil că stând destul pe lângă misionar a și învățat modul de gândire al aceluia. Petru și Pavel, ultimul mai ales pentru cercetarea de față, au avut rolul de a disemina ideea Mântuitorului în lumea iudaică, dar și a păgânilor romani pregătind, de fapt, evoluția teologiei hristologice, soteriologică, din secolele II-IV d. Hr.

Ceea ce dorim prin această disertație este apropierea de lumea Sfântului Pavel, personaj real care l-a cunoscut pe Iisus prin revelația directă și prin contactul nemijlocit cu comunitatea pe care Acesta a format-o în circa trei ani de misiune în Orientul Apropiat, mai precis în Galileea și Iudeea. Pavel și-a transmis cel mai bine informațiile prin scris și s-a bucurat și de o biografie ce îi întregește imaginea de călător neobosit, misionar și scriitor, filosof și polemist în aria religioasă a Imperiului Roman de la jumătatea secolului I d. Hr.

După toată activitatea sa, cel mai bine îl definește *testamentul* său discurs lăsat comunității din provincia romană Asia și pe care Luca l-a trecut conștiincios în biografia *heros*-ului său. Dacă Luca a reținut tot sau a reținut doar esența și pe marginea notițelor mentale sau scriptice a dezvoltat subiectul, aceasta este mai puțin important din punct de vedere teologic. **Textul în sine avea o altă valoare: de a transmite ceea ce Luca a crezut că este important ca Teofil și alții care vor citi textul să înțeleagă despre personajul său real, istoric, angrenat în vremea sa și despre cum vedea el viitorul comunităților pe care le-a creat în Imperiu.**

Structura lucrării noastre se prezintă astfel:

⁴ Este vorba de celebrele treceri de vorbire de la persoana a III-a la persoana I-a plural din cadrul *Faptelor Apostolilor* denumite în literatura de limbă engleză *he/we*, iar în limba română *el/noi*. Pasajele se regăsesc în 20, 5-8; 13-14 și 21, 1-18. Steve Walton face o trecere în revistă a luărilor de poziție din istoriografia extrem de recentă a subiectului, vezi Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 19.

⁵ Bazat pe 2 Timotei 4, 11: „Numai Luca este cu mine”, am putea crede că scurta notiță paulină poate fi interpretată de așa natură, încât să permită o astfel de sugestie. Pe de altă parte, cel mai recent cercetător al subiectului, Steve Walton, face o trecere exhaustivă în revistă, cu toate luările de poziție din istoriografia de până recent a subiectului legat de cunoașterea sau necunoașterea textelor pauline de către Luca, Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, pp. 14-16. Personal nu se pronunță, dar descrie argumentele părților pro și contra, scopul său nefiind unul de a da dreptate uneia sau alteia dintre părți.

I. INTRODUCERE: în cuprinsul acesteia am încercat să explicăm care sunt coordonatele de bază ale cercetării, coordonatele temporale și spațiale ale tezei, încadrarea istoriografică a subiectului cercetat, metoda de cercetare, sursele și, mai ales, interogațiile cercetării, după cum urmează:

I.1. Scopul și obiectivele cercetării

I.1.1. Scopul cercetării

Scopul principal al acestei cercetări, după ce s-a scris enorm pentru această parte referitoare la discursul din Milet în exegeza și istoriografia occidentală și nu numai⁶, este unul îndrăzneț. **Ne propunem a creiona, plecând de la raporturile dintre Sfântul Apostol Pavel și Biserica Asiei, dezvăluită prin discursul din Milet, lumea în care s-a mișcat Sfântul Pavel⁷, misionarul creștin prin excelență și cum a înțeles-o, în scris, biograful său, Sfântul Luca.**

Textul fundamental pe care se bazează atingerea acestui scop este discursul din Milet al Sfântului Apostol Pavel (Faptele Apostolilor 20, 17-38) văzut în cercetarea academică sau în exegeza biblică ca un testament pastoral⁸ cu valențe comunitare⁹. Acest text este inserat în lucrarea evanghelistului Luca, Faptele Apostolilor, operă inclusă în canonul biblic, dar care are valoare biografică, așa cum erau la modă în epocă.

De asemenea, acest scop principal nu poate fi atins fără o serie de scopuri complementare:

1. fixarea rolului și a locului pe care Sfântul Luca l-a dat în lucrarea sa comunităților religioase, pe care le-a fondat Sfântul Apostol Pavel în provincia romană Asia. În principiu, avem în vedere importanța pe care a alocat-o Sfântul Luca în economia lucrării sale Bisericii Asiei și raporturilor dintre Sfântul Pavel ca fondator al acestei Biserici și liderii religioși ai Bisericii Asiei;

⁶ Steve Walton se întreba retoric după toată prezentarea disputei din jurul discursului paulin ce se mai poate scrie despre subiect? Personal răspunde tot acolo că nu putea aduce o noutate decât prin compararea întregului discurs paulin din Milet cu o întreagă epistolă paulină, anume 1 Tesaloniceni, Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*.

⁷ Iustin MOISESCU, „Sfântul Apostol Pavel și viața celor mai de seamă comunități creștine în epoca apostolică”, în *Studii Teologice* III (1951), nr. 7-8, pp. 409-410 mai ales.

⁸ Vezi Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 27, despre teoria Dupont. După ce afirmă că privind natura discursului acesta a generat râuri de cerneală, indică cele două categorii unde absolut toți cercetătorii l-au încadrat: *discurs de adio* sau *testament*, cu varianta *testament pastoral*, p. 55.

⁹ Faptul că abordează problema destinului comunității pe care o lasă în urmă, transformă mesajul paulin într-unul cu valențe clar comunitare. Vezi și Iustin MOISESCU, „Sfântul Apostol Pavel și viața celor mai de seamă comunități creștine în epoca apostolică”, pp. 411-413.

2. **Ce mesaj exegetic și teologic poartă Discursul din Milet ca testament și discurs de adio al Sfântului Pavel pentru Biserica Asiei și prin extensie pentru Biserica Universală;**

3. **cum a fost copiat în serii de manuscrise și mai ales, cum s-a reflectat discursul din Milet în operele creștine din perioada imediat următoare apariției Faptelor Apostolilor;**

4. **cum fost receptat și tradus textul discursului paulin în limba română în intervalul secolelor XIX-XX și cum s-au raportat traducătorii români la acest text capital pentru înțelegerea nașterii preoției Bisericii Creștine**

Coordonatele cronologice pe care se desfășoară cercetarea sunt datorită scopului propus **două: intervalul secolului I-II d. Hr.** (în mare, perioada dintre anii 10-125 d. Hr.), **respectiv intervalul 1874-2015.** Primul interval cuprinde în sine *Veacul Apostolic* și se leagă de momentul probabil al nașterii lui Pavel în Tarsus, undeva între 1 î. Hr. și 2 d. Hr.¹⁰ și identificarea primilor papiri/papiruși egipteni cu semnalarea Evangheliei lui Ioan pe la 125 d. Hr.¹¹. Al doilea interval cuprinde perioada dintre tipărirea Scripturii în varianta 1874¹² și varianta sinodală a Sfântului Sinod al BOR din 2008 retipărită în anul 2015. Cercetarea de față va pendula între cele două intervale pentru a acoperi scopul dual propus al studiului de față.

I.1.2. Obiectivele cercetării

Obiectivele pe care am dorit să le atingem în această analiză sunt următoarele:

a.) ce loc ocupă în scrisul Sfântului Apostol Pavel călătoria ca mijloc de îndeplinire a scopului său misionar și cum s-a raportat Apostolul la călătorie ca scop al misiunii sale evanghelice?

b.) cum s-a dezvoltat tradiția Bisericii Creștine în primele veacuri legat de scrierile Sfântului Luca din postura de evanghelist alături de ceilalți trei evangheliști?

c.) cum s-a creionat și păstrat imaginea și tradițiile despre Sfântului Luca ca biograf și istoric al Sfântului Pavel în textele liturgice și hagiografice?

c.) cum arată biografia Sfântului Apostol Pavel în lumina Faptelor Apostolilor și a scrierilor sale; ce imagine de personaj istoric angrenat în societatea romană a timpului se observă?

¹⁰ James D.G. DUNN, *Beginning From Jerusalem*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge, 2009. S-au mai propus și alți ani, dar asupra lor vom reveni în alt capitol.

¹¹ Geza VERMES, *The real Jesus: then and now*, p. 117.

¹² *SĂNTA SCRIPTURĂ a Vechiului și a Noului Testamentu*, Edițiune nouă, revedută după texturile originale, și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate, Tipo-Litografia H. Goldner, Iașii, 1874.

d.) ce relevă exegeza discursului din Milet despre teologia și trăirea mistică a vieții creștine despre Sfântul Pavel în viziunea biografului său,

e.) ce afirmă și relevă discursul din Milet despre Apostolul Pavel și comunitatea religioasă pe care a creat-o în provincia Asia în secolul I d. Hr.?

e.) nu în ultimul rând, modul în care a fost receptat și tradus textul discursului paulin din Faptele Apostolilor 20, 17-38 în limba română în secolele XIX-XX și cum s-au raportat traducătorii români la acest important filon al nașterii preoției sacramentale.

Astfel, pornind din exterior spre pasajul în cauză ne propunem să creionăm mai multe aspecte: ale unei societăți, care a ales, sub impactul discursului misionar, o religie nouă, ce a adus o altă perspectivă asupra vieții comunităților eterogene din Imperiul Roman; a impactului dat de un erou unui grup social și unei comunități; a importanței unui mesaj teologic dincolo de timpul în care acela a fost lansat și dincolo de receptorii săi primari; importanța traducerii textelor sacre cu grijă față de păstrarea cât mai intactă a mesajului pastoral-misionar al Bisericii Creștine pe care Mântuitorul Hristos a câștigat-o cu însuși scump sângele Său pe Cruce.

I.2. Spațiul cercetării

Acesta privește cu precădere **atât spațiul vechii Palestine** (țara filistenilor), cât și Israelul, acel Canaan promis primilor patriarhi, sau, așa cum l-a numit, în sens larg, Shimon Gibson ca Levantul Sudic¹³, **dar și provinciile orientale ale Imperiului Roman** (Lycia, Pamphilia, Galatia, Syria Coele, Cyprus, Asia, să numim doar câteva dintre ele) sau Balcanii, Grecia ori Italia, ori Arabia, la acel moment spațiu necontrolat încă de Roma, așa cum era și Armenia.

La fel s-au bucurat și celelalte provincii de descrierea lor¹⁴, încât doar punctăm arealul micro și macro-regional în care se desfășoară analiza monografică.

I.3. Argument și motivație

Principalul argument, care ne-a determinat să demarăm această analiză monografică și de exegeză mai aprofundată a textului lucanic **a fost faptul că nu cunoaștem ca o astfel de abordare să fi fost prezentă în istoriografia teologică de la noi.**

¹³ Shimon F. GIBSON, „From Wildscape to Landscape: Landscape Archaeology in the Southern Levant- Methods and Practice”, în *The Rural Landscape of Ancient Israel*, Aren M. MAEIR, Shimon DAR, Ze'ev SAFRAI, (editori) Archaeopress, Oxford, 2003, p. 1.

¹⁴ Despre locul ocupat de toponimia imperială în scrisul epistolar paulin vezi recent ALEXANDER Loveday, „Narrative Maps: Reflections on the toponymy of Acts”, pp. 17-57.

Așa cum afirma, de exemplu, Steve Walton, a cărui teză de doctorat susținută în 1997 s-a materializat în ampla monografie a discursului din Milet comparat cu prima epistolă către Tesaloniceni, cea mai completă de până la acest moment, pare că nimic nu mai poate fi „stors” dintr-un subiect, care a preocupat toată pleiada de specialiști paulini.

Și, totuși, așa cum Steve Walton a găsit o breșă, oferind pe baza studiului comparat a celor două piese faptul că Pavel din Faptele Apostolilor este același cu Pavel din Epistola către Tesaloniceni¹⁵, indicând ca posibilă buna cunoaștere a epistolei de către Luca și, implicit, relația lor de magistru-discipol (cu toate implicațiile ce derivă de aici), tot astfel am găsit și noi o breșă prin care **să oferim în primul rând o imagine asupra relației dintre Sfântul Apostol Pavel și comunitatea creștină din provincia Asia, plecând de la discursul din Milet.**

Concret, ce spune sau lasă să transpară textul lucanic selectat din Faptele Apostolilor despre relația dintre Apostolul Pavel și comunitatea pe care a creat-o¹⁶ în anii săi de misiune printre provincialii romani din spațiul micrasiatic, mai precis din provincia Asia, căci acelor membri li se adresează Sfântul Pavel în discursul său de adio.

În al doilea rând, ne-am propus un scop, la fel de îndrăzneț, dar care oferă noutatea istoriografică necesară abordării noastre, care altfel ar risca să fie percepută doar ca o simplă repetare a unui subiect foarte bine cunoscut și comentat în mediile teologice, anume **un studiu de caz ce are în vedere evoluția traducerii românești a Faptelor Apostolilor 20, 18-38**, încercând să identificăm de ce la un moment sau altul s-a ales o anumită cale de traducere și dacă există diferențe notabile în evoluția textului tradus de către bibliștii români din perioada 1874-2015.

Prin această abordare dorim să asigurăm elementul de noutate atât de necesar și care explică, de asemenea, de ce s-ar putea relua un subiect, care poate părea epuizat pe linie exegetică sau de critică filologică a textului propus spre aprofundare. Noi propunem o analiză comparativă a evoluției traducerilor din limba română în mod primordial având în față variantele grecești și latine ale discursului din Milet, pentru a analiza cum a evoluat și cum s-au raportat traducătorii români la subtilitățile filologice ale textului grec sau latin ori poate diversele forme autohtone, deja aflate atunci în uz¹⁷.

¹⁵ Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, pp. 212-213.

¹⁶ Iustin MOISESCU, „Sfântul Apostol Pavel și viața celor mai de seamă comunități creștine în epoca apostolică”, *passim*.

¹⁷ *SĂNTA SCRIPTURĂ A VECHIULUI ȘI A NOULUI TESTAMENT*, 1874, pagina de gardă afirmă că este o „edițiune nouă revedută după testurile originale”, fapt ce implică posibilitatea sau probabilitatea ca la baza ediției să nu fi stat doar textul grecesc, dar nu anticipăm din această etapă.

Motivația din spatele unei astfel de investigații ține de întâlnirea cu diversele traduceri ale textului noutestamentar și astfel s-a născut ideea unei comparații a evoluției traducerii unui discurs în limba română, care este definitoriu în pastorația paulină. Desigur că s-ar putea pune întrebarea de ce doar acest discurs și nu mai mult din tot ceea ce a însemnat travaliul de traducere a Faptelor Apostolilor? Putem răspunde că ne-am propus abordarea acestui discurs de adio deoarece **discursul din Milet este unul nodal prin faptul că atinge patru teme majore: îndeplinirea fidelă a responsabilității de conducere, suferința, atitudinea față de bogăție și muncă și moartea lui Iisus**¹⁸. Având în vedere că este una dintre puținele referințe din Faptele Apostolilor la moartea lui Iisus (versetul 28 „*cu însuși sângele Său*”)¹⁹ și implică o asumare de către Luca a unei teologii „arătate”, mai degrabă decât „spusă” a Crucii²⁰, textul este cu atât mai important. Faptul este cu atât mai spectaculos, cu cât el se găsește într-un context explicit conectat cu Pavel și deci cu teologia paulină, încât poți foarte repede asocia teologia importanței Crucii de la Luca, cu aceea a Sfântului Pavel²¹.

Tot ca o motivație putem indica faptul că acest pasaj din Faptele Apostolilor ne permite să evadăm în câteva direcții de cercetare, pornind de la contextul în care se găsește în opera lucanică: este un pasaj legat de voiajul paulin, de notele de jurnal de forma „el/noi”, de viața Apostolului Pavel, de o secvență din viața Sfântului Luca, de societatea provincială

¹⁸ Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 84.

¹⁹ Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 91 propune pentru forma cea mai probabilă a textului din versetul 28, τὸν ἰδίον traducerea engleză *of his own one*, care este tradus exact în limba română în varianta BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ, 2015 cu *însuși*. Cumva și mai accentuat ar fi fost *al Său/Lui însuși*, dar atunci ar fi fost sacrificată forma corectă fonetic a limbii române. În cazul dat: *pe care a câștigat-o cu al Său/Lui însuși Sânge*, în loc de varianta tipărită: *cu însuși sângele Său*, ce sacrifică articolul genitival deoarece în acest caz, s-a preferat ca termenul regent să fie articulat enclitic (*sângele*). Aici *însuși* nu este un adjectiv pronominal, ci un pronume de întărire, în sensul de *el singur, personal, fără ajutorul altcuiva*. Etimologic provine de la *Îns(ul)+ -și*, în acest caz, vezi DEX. Versetul subliniază astfel prin pronumele de întărire acțiunea personală, independentă de altcineva a lui Iisus care și-a câștigat singur Biserica prin acțiunea Sa de pe Cruce. De altfel, Walton a subliniat în excursul său de la paginile 94-98 tocmai faptul că acesta este singurul pasaj problematic din discurs pentru că manuscrisele dau două variante pentru versetul τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ ἢν περιποιήσατο διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου prin aceea că unele citează θεοῦ, iar altele κυρίου și altele în loc de τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου dau varianta τοῦ ἰδίου αἵματος. Varianta 1 este cea mai sigură în acest caz în opinia biblistului, fiind cel mai bine susținută de materialul paleografic, la fel cum θεοῦ este mai sigur prezent decât κυρίου. Concluzionând după cele 4 pagini de exegeză, Walton scrie despre versetul 28: „Prin urmare, concluzionăm că a patra traducere, „*a păstori*” *biserica lui Dumnezeu (Tatăl) pe care a câștigat-o cu al Său însuși sânge*”, are cele mai puține dificultăți legate de această traducere și este atunci traducerea noastră de lucru”, vezi Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 98. Aland KURT, Matthew BLACK, Bruce M. METZGER, Allen WIKGREN (ed.), *The Greek New Testament*, p. 499, notele 8 și 9 oferă toate explicațiile pentru opțiunea τοῦ θεοῦ ἢν περιποιήσατο διὰ τοῦ αἵματος τοῦ ἰδίου, chiar dacă prezintă și celelalte variante.

²⁰ Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 91-92.

²¹ Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 92.

romană, de organizarea comunității creștine în secolul I d. Hr. Toate acestea ar putea să fie dezvoltate pornind de la acest pasaj de scriitură lucanică.

I. 4. Metodologia de cercetare

Metodologia specifică unei teme de exegeză precum cea pe care o avem în față, dar în raport cu abordarea pe care ne-o dorim, este aceea de **analiză statistică și comparativă**, adică o **abordare comparativ-statistică**, ce utilizează din plin instrumentarul celei dintâi (grafice, tabele, cu precădere), iar de la cea de a doua preia **capacitatea de a evalua diferențiat evoluția sau, de ce nu, involuția, uneori, a traducerilor operate**. Aceste două metode îmbinate stau la baza analizei de față.

Trebuie afirmat faptul că opulența și luxurianța materialului bibliografic și exegetic de limbă engleză, franceză sau germană poate da impresia că totul s-a scris înainte de ceea ce ai personal de cercetat, iar metodologia abordării aduce noutatea necesară unei astfel de antreprize de studiu. **Sugestii** am preluat din lucrarea lui Steve Walton, dar lucrările care ne-a impulsionat ca metodă de cercetare au fost cele clasice ale lui F. J. Foakes Jackson și Kirsopp Lake dedicate începuturilor creștinismului²², dar și lucrarea lui W. M. Ramsay din 1895²³, prima care s-a preocupat în amănunțime de Apostolul Pavel ca și călător și cetățean roman.

I.4.1. Interogațiile cercetării

Acestea sunt în număr de două și constituie baza de la care pornim în această cercetare și la care vrem să răspundem cât mai acurat. **Cele două interogații sunt: *ce spune textul lucanic despre relația dintre Pavel și comunitatea creștină creată de acesta în Asia?* respectiv *cum a evoluat în intervalul 1688-2022 traducerea românească a Faptelor Apostolilor 20, 17-38?*** Prin cele două interogații stabilim foarte clar scopurile pe care le urmărim în această investigație și ceea ce propunem spre prezentare. O interogație secundară poate fi legată de modul în care a fost receptat textul scripturistic în lucrările de omiletică și exegeză din spațiul românesc contemporan, dar nu se constituie în direcție de cercetare principală a acestui studiu.

²² F. J. FOAKES JACKSON, KIRSOPP LAKE, *The Beginnings of Christianity. Part I: The Acts of the Apostles*, vol. 4. MacMillan and Co., London, 1933; F. J. FOAKES JACKSON, KIRSOPP LAKE, *The Beginnings of Christianity. Part I: The Acts of the Apostles*, vol. 5, MacMillan and Co., London, 1933.

²³ William M. RAMSAY, *Saint Paul the traveller and the roman citizen*, 1895.

I.4.2. Metode de cercetare și analiză

Dacă la începutul subcapitolului *Metodologia de cercetare* am anunțat doar metodele, în rândurile de mai jos vom dezvolta mai mult pe marginea a ceea ce deja am scris.

Continuându-ne ideea din paragrafele anterioare putem indica faptul că **metoda comparatistă permite într-o astfel de cercetare observarea cât mai fidelă a traducerii în raport cu originalele păstrate sau cu variante vernaculare, care au plecat de la originale.** De asemenea, metoda comparatistă permite cercetătorului să observe locul comun de inspirație și modul în care diversele variante de traducere s-au utilizat sau se constituie în punct de plecare pentru alte traduceri putând permite crearea unor diagrame ale sursei și a derivatelor din sursă, stabilind originea textului tradus, dintr-o sursă sau mai multe.

Metoda statistico-comparatistă poate folosi toate avantajele date de grafice și tabele în expunerea unor concluzii edificatoare asupra folosirii unor termeni sau a unor formule compoziționale, repetitivitatea și numărul de repetiții a unor termeni sau expresii întâlniți în traduceri sau în textele originale.

Analiza statistică se poate face, de asemenea, pe numărul de cuvinte cheie ale textului, câte substantive s-au folosit, câte adjective, câte verbe, cum sunt distribuite părțile de vorbire, cât de des se repetă, putând să ofere câteva linii de interpretare legate de stilul de scriere, de tușele pe care le alege scriitorul sau chiar stilul pe care îl adoptă acesta.

O altă metodă folosită este „sondajul” deoarece prin această metodă, tip de abordare dinspre școala de cercetare sociologică, chiar dacă lipsește totalul, eșantionul poate oferi o privire asupra întregului, iar termenii reprezentativi puși în contextul unei analize exegetice, conturează ceea ce se urmărește de către cercetător. Plus că, așa cum arătam în fraza anterioară, **sondajul are avantajul de a oferi cu o marjă de eroare ceea ce ar oferi o analiză exhaustivă, care nu este mereu posibilă,** iar uneori nici propusă ca și scop.

Acestea sunt metodele pe care am ales să ne bazăm în cercetarea de față, notând de asemenea importanța care s-a dat recent unor metode interesante de apropiere de textul discursului din Milet: metoda narativ-critică prezentă la teologi precum R. Tannehill, care analizează modul în care narațiunea curge și unitatea textului, respectiv metoda retoric-critică, ce analizează retorica textului din perspectiva retoricii antice, a stilului, a aranjării acestuia sau a tipului de discurs de adio de tip epideictic.

Important din punctul nostru de vedere este și modul în care **FIRUL narativ lucanic** despre Pavel a reușit să redea ceea ce autorul a dorit să reliefeze despre *heros*-ul pe care alege să îl descrie. Din punctul nostru de vedere, Faptele Apostolilor și narativa pe care o induce

această lucrare este despre eroi și despre destinul lor, mai mult decât despre soarta comunității creștine și a creșterii și descreșterii acesteia. Istorisirea lui Luca țințește acest lucru doar accidental, iar unitatea de idei și continuitate între *Evanghelie* și *Fapte* a fost deja notată (Steve WALTON, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, p. 43)

Din punctul nostru de vedere, FIRUL narativ lucanic în Faptele Apostolilor se apropie de Plutarch și *Viețile Paralele*, iar *Evanghelia* de Philostratus și *Viața lui Apollonius din Tyana*. Apropieri, de exemplu, între opera lui Flavius Iosephus și textul Evangheliei Sfântului Luca au fost deja semnalate de către Steve Mason²⁴.

I.4.3. Sursele cercetării

Acestea sunt Epistolele Sfântului Apostol Pavel, Faptele Apostolilor și Evangheliile, căci ar fi extrem de greu, dacă nu imposibil de mai identificat vreo sursă nouă legată de acest subiect.

În prezent, orice cercetător beneficiază din plin de roadele muncii tuturor teologilor, bibliștilor, istoricilor și arheologilor din ultima sută de ani, care au dorit să curețe și să clarifice aspectele neclare ale nașterii, dezvoltării și expansiunii comunității creștine din primele secole de după dispariția fizică a Fondatorului EI.

Dacă dorința firească și asiduă a generațiilor imediat următoare vieții pământești a Mântuitorului Iisus Hristos de a-L cunoaște mai bine, a născut apocrifele, ce explică o diversitate și vibrație diversă a grupurilor ce se revendicau de la Acesta în secolele II-III d. Hr., totuși, acestea nu aduc nimic nou în economia cunoașterii Fiului Omului sau a discipolilor săi direcți.

Aceste apocrife s-au născut dintr-un spirit general de a spune mai multe despre personajele preferate cu care creștinii se identificau, iar literatura de atunci a colportat aceste materiale în lucrări puse pe seama sau legate de aceste personaje²⁵.

Chiar și după ce s-a impus un control mai strict asupra ceea ce era de citit de către credincioși, totuși unele dintre aceste cărți de popularizare au continuat să apară clandestin sau în variante cenzurate²⁶. Pornind de la aceste considerente, atunci când operăm cu selecția de informații din aceste texte nu putem fi siguri de toată acuratețea acestora.

²⁴ Steve Mason, cel mai cunoscut și prestigios traducător al lui Flavius Iosephus, le apropie operele lui Iosephus și Lucas încadrându-le curentului general numit Elenistic, vezi S. MASON, *Josephus and New Testament*, Hendrickson Publishers, Peabody, Massachusetts, 1992, p. 186, pp. 188-189.

²⁵ Pe larg despre subiect în partea introductivă, vezi J. K. ELLIOTT, *The Apocryphal Jesus. Legends of the Early Church*, Oxford University Press, Oxford 1996, 2008, pp. 1-5. De asemenea, tot despre acest subiect, vezi J. K. ELLIOTT, *A Synopsis of the Apocryphal Nativity and Infancy Narratives*, Brill, Boston, Leiden, 2006, pp. IX-XI.

²⁶ J. K. ELLIOTT, *The Apocryphal Jesus. Legends of the Early Church*, pp. 1-2.

Notăm faptul că în jurul lui Pavel s-a născut o efervescentă literară apocrifă importantă. Dacă parcurgem această literatură secundară, putem afirma că aceasta nu aduce în mod serios nici un ajutor în clarificarea unor aspecte cruciale din viața și activitatea Sfântului Apostol Pavel.

Revenind, după această scurtă digresiune, afirmăm faptul că sursele menționate în primul paragraf sunt sursele de bază, cu care se poate opera atunci când încercăm să creionăm viața și activitatea misionar-pastorală a Sfântului Pavel. Acestea fiind sursele, este evident faptul că toți cei care cercetează unele sau altele dintre aspectele de viață, misiune sau pastorația Apostolului fac apel la acestea și încearcă să identifice ceva nou sau posibil de interpretat sau reinterpretat în acestea.

Pășind și noi pe acest drum încercăm să extragem și să utilizăm tot ceea ce aceste surse ne permit în creionarea cercetării propuse.

În plus, vom utiliza câștigurile epigrafiei, arheologiei, numismaticii, arhitecturii, analizei filologice sau a analizei literare antice ori a exegezei biblice pentru a aduce și a racorda analiza noastră la cele existente în marea istoriografie a analizei biblice de frontieră, acolo unde exegeza se întâlnește, într-un proces firesc, în studiile teologico-istorice și bibliste spre a oferi un răspuns valabil acceptat și validat științific.

Rezultate:

Încercăm să creionăm o concluzie finală la această parte de început a lucrării care, așa cum am amintit, cuprinde noțiunile introductive și structurale ale tezei. În cuprinsul acesteia am explicat care sunt coordonatele de bază ale cercetării, coordonatele temporale și spațiale ale tezei, încadrarea istoriografică a subiectului cercetat, metoda de cercetare, sursele și, mai ales, interogațiile cercetării, credem că am demonstrat faptul că există un viu interes pentru opera paulină, pentru evanghelia lui Luca, pentru istoria faptelor lui Dumnezeu.

Metodologic am demonstrat faptul că analiza structurală, pe bază de eșanțion, statistica și analiza filologică corelate, acolo unde a fost necesar, cu descoperirile arheologice și epigrafice pot deschide noi direcții de interpretare și analiză în studiile nou-testamentare și care să fie în acord cu ceea ce interpretarea istoriografică, academică a obținut.

Desigur, dintr-un punct de vedere ortodox, pe care este normal să îl avem, toate aceste poziții de analiză, venite dinspre cercetarea protestantă și neo-protestantă, trebuie analizate cu grijă și doar după aceea văzut ceea ce nu urmărește să disloce adevărurile de credință pe care noi le-am primit de la începuturi prin intermediul Sfinților Părinți.

De aceea, **lupta pentru textul majoritar bizantin** ni se pare a fi una dintre cele mai mari lupte ale Ortodoxiei în plenitudinea sa. Faptul că tot mai mulți cercetători, precum

Maurice Robinson sau William Pierpoint, Adam Boyd și mulți alții au avut meritul de a sublinia **preeminența textului bizantin asupra textului critic** (Nestlé-Aland, dar și Holmes-SBLNTG, Westcott-Hort sau Tyndale 2017) și faptul, acceptat neoficial cumva, că textul majoritar/bizantin/siriano-antiochean este la fel de vechi precum cel alexandrin, cesarean și vestic, deschide noi orizonturi pentru ca textul sacru, liturgic, să fie receptat la valoarea și dimensiunea sa absolută de *text recept* al Bisericii dintru început.

Convingerea noastră, la fel ca a celui de fericită amintire patriarh al României, Nicodim Munteanu, exprimată încă din anii 1930, este aceea că textul bizantin/sirian premerge copiile făcute de scribul Lucian în vremea Tetrarhiei coordonate de împăratul Diocletianus.

Din nefericire, furia turbată a oficialităților imperiale de a distruge orice urmă a lui Iisus Hristos, determinarea unora dintre împărați de a falsifica inclusiv actele procesului Mântuitorului (cum au fost cazurile menționate de istoricul Eusebiu), au dus la pierderea iremediabilă a textului sacru.

Accidentele istorice ne-au lăsat doar texte alexandrine, cu precădere, și a format în mediul academic occidental ideea preconcepută că textul alexandrin este primordial.

Scribii alexandrini au avut, în opinia noastră, tendința de a elimina din textul sacru tot ceea ce părea adăugat de Lucian și/sau antecesorii săi. Acest fapt a contribuit la ideea că textul bizantin/sirian-antiochean, care a fost dintotdeauna textul liturgic al Bisericii Răsăritului, este o variantă secundară pentru că majoritatea codicilor, uncialelor, lecționarelor sau minusculelor sunt datate după secolul al VIII-lea d. Hr. Dar aceste texte sunt de ordinul câtorva mii și toate spun aceeași poveste, nemodificată, a lui Iisus și a apostolilor Săi, a Duhului Sfânt și a lucrării Sale în lume.

Din punct de vedere al istoriografiei problemei am reușit să demonstrăm soliditatea temei discursului din Milet în aria de cercetare începând din secolul al XIX-lea, sub formă academică. Credem, de asemenea, faptul că am stabilit corect cele două interogații ale cercetării și am răspuns punctual la acestea. Credem, de asemenea, faptul că am reliefat corect sursele cercetării pe care am ales să le utilizăm în această analiză.

II. CAPITOLUL I: în acest capitol am abordat problema călătorului-misionar și scriitor Pavel din două direcții: analizând în prima fază statistic și mai apoi comparativ prezența referințelor ce implică mișcarea, sugerează călătoria (verbe, substantive comune sau proprii, prepoziții, expresii compuse) în epistolele pauline și foarte pe scurt în Faptele Apostolilor, a doua lucrare cunoscută a Sfântului Luca.

Dorim ca aceste referințe extrase din textul scripturistic să le supunem unei analize statistice și unei comparații între ele pentru a emite un set de concluzii preliminare. Mai apoi vom oferi o serie de concluzii cu privire la prezența acțiunilor de călătorie, mișcare, în toate aceste surse, putând astfel să oferim o privire introspectivă asupra scriiturii pauline și foarte pe scurt a celei lucanice dedicate acestei activități atât de comune lui Pavel și altora asemenea lui, anume călătoria cu scop misionar. Capitolul se va încheia cu o serie de concluzii edificatoare.

Capitolul s-a încheiat cu o serie de concluzii edificatoare:

Pavel a fost un veșnic călător, fără un grup de suport inițial și nu știm cum s-a întreținut în Arabia sau la întoarcerea de acolo la Damasc.

E posibil ca sume de bani să-i fi fost trimise de către rude precum sora sa sau nepotul amintiți la Faptele Apostolilor 23, 16 și care se aflau la Ierusalim și aveau o situație materială bună, fiind apropiați de cercurile arhieresti, după cum lasă să se înțeleagă contextul creionat de către Luca pentru acest moment biografic.

Pe de altă parte, Pavel s-a întreținut din munca sa la Corint și în Filippi, dar a primit ajutoare și de la macedoneni și de la alții, căci scrie la un moment dat, așa cum s-a văzut, că a cerut în extremis bani pentru misiunea sa de la alte biserici, pentru a nu le îngreuna pe cele la care se afla. Atunci când s-a mișcat cu Barnabas sau cu evanghelistul Ioan Marcu e posibil să fi avut sume în comun sau să fi primit câte ceva de la comunitatea ierusalimiteană. Totuși faptul că a făcut mai multe colecte de bani pentru Ierusalim, indică faptul că Iacob cel Mic, fratele Domnului (de fapt, văr), avea nevoie constant de sume de bani pentru a întări sau sprijini comunitatea din Ierusalim și nu numai.

Putem astfel afirma din punctul nostru de vedere, că încercarea de a încadra profilul lui Pavel într-un profil de călător al secolului I d. Hr., bazat pe ceea ce este general acceptat ca fiind opera sa, s-a dovedit a fi credibil și sustenabil. Pavel a fost un călător al vremurilor sale, iar aceasta este demonstrat inclusiv de faptul că nu a decedat în Cilicia natală, în Tarsus, ci la câteva mii de kilometri distanță, în capitala imperială, pe care a dorit atât de mult să o vadă prin prisma prietenilor pe care i-a avut acolo. Nu mulți prieteni, dar de nădejde.

III. CAPITOLUL AL II-LEA: aici, ne-am propus să rediscutăm o serie de elemente biografice ale lui Luca din postura sa de istoric și biograf al lui Pavel, precum și a receptării Sfântului Luca în tradiția iconografică și liturgică a perioadei bizantine. Referitor la acest capitol putem spune că am ajuns la o serie de concluzii edificatoare:

Întâi de toate, credem că am reușit să oferim ca ipoteze de lucru, o serie de opinii ce pot fi confirmate sau infirmate, dar care, din punctul nostru de vedere, au valoarea de demonstrație solidă, prin disecarea atentă a tuturor surselor și informațiilor pe care le-am putut culege. Totul în demonstrația noastră din acest capitol s-a bazat nu pe negaționism sau pe scepticism exagerat, de multe ori nesușținut, chiar dacă este academist.

Pare extrem de ciudat ca ceea ce specialiștii secolului trecut au obținut, demonstrat, argumentat, astăzi să fie eliminat din cercetare ca fiind depășit, partizan sau neavând toate sursele la dispoziție. Util ni se pare a sublinia parcursul istoricului William Ramsay, unul dintre cei mai străluciți elevi ai lui Theodor Mommsen. A plecat să scrie despre eroul său, călătorul Pavel, cu zâmbetul neîncrederii în „povești” pe buze și i s-a întâmplat, într-o rimare istorică, ceea ce i s-a întâmplat și lui Pavel, dar pe drumul Damascului. A ajuns să creadă că nimic din relatările scrisorilor pauline, dar mai ales a *Faptelor Apostolilor*, nu este forțat, eronat sau inventat.

Școala academică a noilor interpretări ale Noului Testament privesc spre W. Ramsay, J. Lightfoot, R. Rackham, F. F. Bruce, W. Gasque, J. Finegan sau Th. Zahn și mulți alții pe care i-am amintit în aceste pagini cu o „distanțare” care, însă, nu pornește de altundeva decât din negarea autenticității scrierilor nou testamentare. Totuși, din punctul nostru de vedere, credem că linia adoptată de cei sus-numiți și ceilalți nenumiți, aceasta este linia de urmat în cercetarea onestă și care a demonstrat încă din secolul al XIX-lea evidențele profesiei de credință.

Reluând firul concluziilor de la capitolul al II-lea, am afirmat în continuare faptul că noi considerăm că am reușit să aducem destule informații care sunt în acord cu academiștii independenți, onești, actuali, precum Brant Pitre sau Maurice Robinson, William Pierpont, dar și cu linii de cercetare precum cele ale soților Aland, Bruce Metzger, Philip Comfort sau David Barrett. Nu am ocolit nici cercetările unor sceptici precum Bruce Malina, K. J. Elliot sau a unor atei precum Bart Ehrman, acolo unde aceștia au făcut observații care au putut fi luate în calcul, fără a distruge ceea ce știm despre Scripturi, așa cum ni s-a transmis în duhul Sfinților Părinți, aceasta fiind linia academică cea mai sănătoasă.

Credem, de asemenea, că am reușit ca ceea ce s-a remarcat mai recent, am punctat și noi, anume faptul că nu trebuie să căutăm un text de laborator (*Critical Text*) al Noului Testament, ci să înțelegem faptul că textul ce s-a copiat cel mai mult a fost acela ce s-a aflat în uzul Bisericii Ortodoxe din punct de vedere liturgic, și acel text reprezintă *Textul Recept* al Bisericii Răsăritului și nu cel al unei școli de copişti, foarte bună de altfel, dar extrem de cazuistă, precum școala alexandrină. Textul Bizantin este textul care a străbătut veacurile, a

fost copiat cu atenție maximă din Antiohia la Athos și Ohrida și a constituit bază pentru textele protestante din secolele XVI-XVII. Am subliniat, de altfel, faptul că acceptăm ca bază de lucru pentru laboratorul de cercetare textul zis Nestle-Aland, dar ne vom raporta mereu la importanța istorică și filologică a textului bizantin.

Considerăm, de asemenea, faptul că a fost un exercițiu extrem de important. Considerăm că a fost utilă discuția despre precursorii scrisului lucanic deoarece am putut să constatăm faptul că cercetătorii onești ai secolului trecut și ai secolului acesta au găsit destule argumente despre viața Sfântului Luca și scrisul său în mărturiile primare păstrate. De asemenea, am putea să afirmăm că tradiția nu trebuie ignorată, ci trebuie revenit asupra acesteia pentru a putea să reîntărim acuratețea tradiției Bisericii despre chestiuni esențiale pentru cunoașterea trecutului Bisericii.

Considerăm că am reușit să discutăm câteva momente mai importante din viața Sfântului Luca și nu în ultimul rând, credem că am argumentat, la rândul-ne, faptul că din punct de vedere al receptării Sfântului Luca în tradiția imnografică și liturgică a perioadei bizantine, sfântul s-a bucurat de o apreciere constantă, a fost lăudat în imnografie, fapt ce a contribuit esențial și la întărirea tradițiilor liturgice despre viața și activitatea sfântului evanghelist. Cei mai importanți imnografi, precum Anatolius, sau hagiografi, precum Simeon Metafrastul, au alocat vieții și scriiturii lui Luca bucăți importante din opera lor, iar receptarea informațiilor acestea, am indicat și noi, au fost esențiale în fixarea tradiției imnografice și liturgice legate de sfântul serbat pe 18 octombrie în calendarul Bisericii. Mineiele Bisericii reprezintă din acest punct de vedere cel mai bun exemplu.

IV. CAPITOLUL AL III-LEA: în acest capitol, am analizat viața și activitatea Sfântului Pavel bazat pe sursele pe care le avem și pe analizele istoriografice și biografice de până în prezent.

Concluziile acestui capitol le-am reliefat astfel: am încercat să creionăm o parte din viața zbuciumată a celui mai important apostol al lumii păgâne. Desigur, Sfântul Apostol Pavel nu a lucrat singur. A avut garnituri întregi de colaboratori, dintre cei mai diverși. O parte dintre ei i-au fost rude, alții prieteni, alții i-au devenit inamici de-a lungul timpului. Pavel nu a avut o personalitate ușor de înțeles și acceptat. Ca și fizic nu a fost masiv, comparativ, de exemplu, cu prietenul și colegul său Barnaba, dar energia sa a fost debordantă. Nu a fost neapărat o frumusețe masculină, după standardele timpului, dar a fost un vorbitor excelent, un vorbitor cu nerv, care adeseori a răbufnit în adevărate tirade, când s-a considerat nedreptățit.

Viața de veșnic călător, pe care i-am creionat-o în capitolul I, l-a marcat profund prin epuizarea fizică și nervoasă. A fost bătut de nenumărate ori cu pumnii, cu palmele, cu bice, cu vergi, a fost lapidat, a suferit naufragii, a avut diverse boli care l-au epuizat și i-au lăsat urme pe corp. A fost mușcat de către o viperă, s-a războit cu diverse duhuri, a îndurat frigul și foamea, a umblat cu sume mari de bani asupra sa, probabil că a ocolit numeroși tâlhari și pirați. A suferit numeroase prigoane și a fost închis în numeroase închisori, care de care mai neospitaliere, inclusiv în praetorium-ul din Caesarea (opinia noastră), în neagra Mamertina, în fortăreața Antonia, poate la Efes. S-a întâlnit cu diverși stăpânitori ai timpului: procuratori, prefecți, proconsuli, regi, regine. A cunoscut lumea taberelor militare, a coloniilor romane, a orașelor cosmopolite și aglomerate sau a orașelor ce și-au pierdut aerul strălucitor rămânând orașe provinciale (Atena, Corint).

În acest capitol am încercat în primul rând să discutăm chestiuni asupra cărora au existat controverse mai mari sau mai mici. Am încercat să nu ocolim subiectele grele și care de multe ori sunt trecute repede în revistă cu vreo trimitere bibliografică pentru a nu „deranja”. Nu astfel am considerat noi că trebuia abordată problematica. De fiecare dată am discutat aspectele mai puțin sigure, am oferit soluții, le-am disecat și am oferit cea mai bună ipoteză, din punctul nostru de vedere, din numeroasele ipoteze care au fost puse pe tapetul istoriografic. Am recuzat cu argumente sau explicații rezonabile acele teorii care frizau imposibilul, dar le-am amintit și pe acelea, de fiecare dată când a fost posibil. Poate nu întotdeauna argumentele noastre pot fi acceptabile, dar acestea au căutat mereu o linie de mijloc, niciodată extremele, chiar dacă, uneori, simplele potriviri, coincidențe, ar fi putut să ne ducă spre o soluție simplă, fascinantă și șocantă.

Cunoscând natura umană, mentalitățile epocii, oamenii perioadei, am încercat să găsim mereu acele explicații rezonabile. Acolo unde tradiția a prezentat soluții divergente sau incomplete, am apelat la acele filoane tradiționale care au fost cele mai pertinente și care au avut cea mai mare reziliență.

Am încercat să evităm hipercriticismul academic contemporan, care doar deconstruiește și lasă în loc aproape nimic. Biserica totuși și tot ceea ce o compune ca și instituție nu s-a născut doar pe bază de povești, mituri, fabule și pseudo-scriitori. Da, se poate ca unele scriituri să fi fost interpolate, interpretate, trunchiate, imitate, etc., dar aceasta s-a făcut din nevoia unor explicații și niciodată nu în textele considerate sacre. Doar hipercriticismul academic contemporan a ajuns în poziția de a crede prin voci diverse că poate credita faptul că Părinții Bisericii timpurii creau falsuri pentru a acoperi realități sau incongruențe. Nimic nu poate fi mai periculos și mai fals. Trebuie să înțelegem că acuzațiile

prea simple de „falsificare” a textelor sacre trebuie să stea în acord cu gândirea și mentalitate primilor creștini extrem de atenți la transmiterea textului sacru.

Evident, procesul de copiere era unul greoi și anevoios și de aceea se greșea uneori, dar când toate variantele cunoscute s-au armonizat liturgic în ceea ce știm ca textul bizantin, nici o eroare de copiere nu s-a mai făcut cu bună știință.

În capitolul al III-lea credem că am reușit să aducem destul de multe argumente pentru a propune o serie de amendamente la cronologia cunoscută a apostolului, de exemplu plasarea deplasării cu colecta spre Ierusalim în primăvara lui 55 d. Hr. De asemenea, credem că am adus o serie de argumente în favoarea plasării scrisorii către Romani până cel mai târziu în februarie 55, iar cea către Filipeni în perioada detenției din Caesarea Maritima.

În final credem că am reușit să aducem destule date pentru o creionare mai consistentă a unora dintre personajele cheie ale vieții Bisericii din primul veac de existență și, de asemenea, să putem observa conceptul de familie la evreii deveniți creștini în această perioadă.

Desigur, în cadrul acestei biografii a Duhului Sfânt, așa cum putem numi fără a greși volumul dedicat Faptelor Apostolilor, această rememorare a acțiunilor Duhului Sfânt și a unor apostoli are, precum orice *bios* elenistă sau *vita* latină, elemente de cronologie, dar cronologia nu este un scop în sine în acest volum. Singurul punct unde cronologia primează, pentru a fixa cadrul cronologic ferm, acela al plecării definitive a lui Pavel din Asia este capitolul 20 ce induce discursul din Milet, care face obiectul acestei cercetări.

Practic Luca subliniază importanța părăsirii de către Apostol a uneia dintre bisericile ce îi erau cele mai dragi. Aici, la Efes a stat cei mai mulți ani curgători și s-a legat afectiv de această Biserică. Aici și-a rostit discursul Sfântul Pavel, discurs care pregătea comunitatea, profetic, pentru venirea apostolului Ioan la Efes, în condițiile apariției unor gnostici precum Cleobius, Simon, Cleobulos (foști membri ai comunității reziduale ioanine din anii 28-37) sau Demas și Hermogenes (foști colaboratori ai lui Pavel, dacă ne bazăm pe o serie de scrieri precum *Faptele lui Pavel și ale Theclei*) și mai târziu, Cerinthus. Sfântul Apostol Ioan, a preluat și condus ferm Biserica Efesiană, încheind astfel, cel puțin pentru moment, prin jurul lui 96-101/02 d. Hr. profeția paulină despre „lupii îngrozitori”.

Discursul din Milet nu-l putem înțelege fără acest context geografico-istoric, care a pregătit terenul pentru venirea aici, în Asia, a lui Ioan Apostolul, văzut ca mare preot al Bisericii primare, în condițiile în care nimeni nu mai trăia dintre apostoli. Mai mult, rudele supraviețuitoare ale lui Iisus trebuiseră să revină în mare parte în Nazaretul galilean, ba chiar

să apară în fața lui Domițian, fiind acuzați că aceștia ca membri ai *bat Dawyd/Dawyt* (casei lui David) ar dori să se revolte în contra romanilor.

Acest capitol a reușit să creioneze credem destul de bine, ceva din lumea pe care misionarii creștini ai secolului I d. Hr. au văzut-o cu ochii lor în lungile peregrinări, care i-au purtat de-a lungul și de-a latul bazinului Mării Mediterane în încercarea lor de a vesti o nouă împărăție și un nou om, un Adam restaurat.

V. CAPITOLUL AL IV-LEA: ne-am propus, aici, să creionăm exegetic viziunea asupra Discursului din Milet a Sfântului Apostol Pavel. Acesta va aborda arta discursului antic, a discursului lucanic și implicit a celui paulin, ca model de discurs de adio în secolul I d. Hr. Finalul capitolului va beneficia, de asemenea, de o serie de concluzii edificatoare. De asemenea, va face referire explicită la discursul din Milet și la ce spune textul lucanic din Faptele Apostolilor 20, 17-38 despre comunitatea creată de Sfântul Pavel în Asia și raportul acestei comunități cu creatorul său, respectiv. Așadar, ne-am propus în acest capitol să atingem o serie de obiective. Obiectivele analizei asupra discursului cărora le-am dat un răspuns au fost acestea:

1. Poate fi văzut acest discurs din Milet ca un testament laic al Apostolului?

Din întreaga demonstrație și analiză a versetelor discursului din Milet, nu putem concluziona prin nici un argument consistent faptul că discursul paulin este o formă de testament laic pe care îl lasă Bisericii și preoților din Efes. Pavel, tocmai spunându-le că nu a adunat nimic și a muncit pentru întreținerea sa ca oricare altul, moștenirea ce le-o lasă este una profund spirituală.

2. Poate fi văzut discursul din Milet ca un testament spiritual al Apostolului?

Din întreaga demonstrație a discursului din Milet răzbate tematica unui testament spiritual. Apostolul le lasă Biserica întemeiată de el, câștigată de Iisus Hristos cu sângele Lui și condusă nevăzut de către Duhul Sfânt. Preoții Bisericii au datoria să se îngrijească de această moștenire spirituală.

3. Este discursul din Milet o sumă de apeluri imperative ale apostolului?

Prezența verbelor imperative de-a lungul discursului nu lasă loc de dubiu asupra faptului că testamentul, moștenirea spirituală a Sfântului Pavel se bazează pe imperative precum: privegherea, atenția sporită, capacitatea de a discerne binele de rău, de a nu cădea în capcana lupilor răpitori. Din această perspectivă discursul paulin poate fi considerat și o sumă de apeluri imperative.

4. Poate fi separat ceea ce credea Pavel de ceea ce credea biograful lui Pavel, adică evanghelistul Luca?

Aici, după părerea noastră, așa cum am punctat în exegeza versetului cu numărul 32 al discursului, dar cum este vizibil și în versetele 33-35 și nu numai, se aude vocea Apostolului Pavel, așa cum am afirmat și în cazul versetelor 24, 28 și 31. Acest fapt este un indicator al evidenței unei posibile separări a celor două voci, cea a Sfântului Pavel și cea a biografului său. Marele merit îi revine evanghelistului Luca de a fi reușit să îmbine extraordinar cele două voci încât ele să nu fie decât una.

4. Care este tema centrală și temele secundare ale discursului din Milet?

În opinia noastră, după parcurgerea pașilor analitici, tema centrală a discursului din Milet rămâne propovăduirea Evangheliei lui Iisus Hristos către efesenii și locuitorii provinciei Asia, Evanghelie ce vestește Împărăția lui Dumnezeu. Legat intrinsec și ca urmare a temei principale a discursului se află impunerea stării de alertă cu privire la rolul preoților în păstrarea nealterată a mesajului Hristic și a Bisericii ca trup mistic al lui Hristos. Biserica a fost câștigată de Dumnezeu-Fiul prin însuși sângele Său și ca urmare este rolul Bisericii ca moștenitoare a Harului lui Dumnezeu să păzească ceea ce Dumnezeu-fiul a câștigat prin scump sângele Său.

Temele secundare sunt legate de problematice precum munca, caritatea, milostenia, smerenia, neacumularea de averi și alergarea după bani nemunciți, comuniunea sub Harul lui Dumnezeu, predica constantă a Evangheliei ca bun gratuit oferit de către Iisus Hristos creștinilor.

5. Care sunt avertismentele și predicțiile pe care Biserica Asiei și, prin extrapolare, Biserica le va suferi în perioada următoare plecării Apostolului Pavel?

Biserica Asiei și, prin extrapolare, Biserica Universală trebuie să se păzească de pericolul ereziilor și de posibilitatea ca membrii Bisericii, inclusiv preoții, să cadă în păcatul ereziei ce duce la distrugerea adevărilor de credință și la pierderea mântuirii fiecăruia dintre membrii comunității creștine. Lacrimile Sfântului Apostol sunt mărturie a rugăciunilor pe care acesta le-a depus pentru a păzi Biserica de disensiuni, de certuri și de lupii răpitori, de eretici. Preoții și credincioșii, dar mai ales preoții ca beneficiari ai Harului duhului Sfânt trebuie să facă tot posibilul pentru păzirea turmei date spre păstorire. Păzirea turmei credincioșilor este o datorie sacră de care păstorii investiți cu Har trebuie să se achite în fiecare moment al existenței lor și să nu amâne lupta cu pericolul căderii lor sau a turmei pe care o conduc spre mântuire.

Am afirmat din perspectiva ideilor teologice și a teologiei cu care se operează în text faptul că discursul din Milet, din realitatea sa de testament spiritual cu imperative active, a subliniat și sintetizat o teologie bazată pe:

- a.) smerenia și suferința slujitorilor Domnului Hristos.
- b.) Harul divin ca temelie a mântuirii omului.
- c.) Responsabilitatea episcopilor și a preoților de a păzi dreapta credință.
- d.) Importanța slujirii dezinteresate și a milosteniei.

Discursul paulin așa cum a fost structurat de către evanghelistul Luca rămâne un model de pastorație pentru toți slujitorii Domnului Dumnezeuului Nostru și cheamă în permanență la veghe și priveghere față de și în Biserică, slujire plină de iubire și jertfă smerită, precum și fidelitate față de Evanghelia Domnului Iisus Hristos.

Am afirmat în acest capitol că Pavel lasă un testament în acest „discurs de adio” – profetizează și dă imperative de acțiune pentru presbiterii, preoții Bisericii Asiei, acea preoțime sacerdotală pe care a definit-o plin de miez, Stelian Tofană .

Am concluzionat că discursul, din punctul nostru de vedere, este unul epideictic, chiar dacă are unele trimiteri spre tipul de discurs deliberativ sau juridic.

Tema centrală a discursului, din punctul nostru de vedere, se găsește în cadrul versetului 25 cumulat însă cu 28, iar *probația, dovada și argumentarea* în versetele 29-31.

Textul are calitatea de a fi un veritabil testament pastoral. Discursul este un testament profetic, cu imperative imediate, pentru momentul de apariție a problemelor. Apelul la viitorii lupi rapaci este însă un testament universal pentru preoții Bisericii lui Hristos, nu numai pentru preoții de atunci ai Bisericii Asiei. În prezent, Biserica Asiei nu mai există, dar fiecare slujitor al Bisericii aflat sub Har știe că mesajul Sfântului Pavel i se adresează la fel de actual ca acum 1970 de ani preoților din Biserica Asiei.

Aici Apostolul Pavel cere Bisericii să vegheze, să privegheze, ca erezia ce va veni (caracter profetic al logiei) să nu distrugă Biserica, pe care Hristos și-a câștigat-o însuși, cu însuși sângele Său.

Știindu-i vrednici de preoți și episcopi, de o preoțime sacerdotală bine pregătită, pe cei aflați acolo, nu se îndoiește de aceștia sau de capacitățile lor, dar le spune că unii dintre ei, fiind foarte buni vor alege să cadă din mândrie, iar alții vor fi asemenea unor lupi furioși, rapaci. Ca testament direct le lasă acestor episcopi harul mântuitor al lui Iisus Hristos și o logia neștiută de aceștia a Mântuitorului, cuvânt legat de teologia darului și a milosteniei active.

Pentru paternitatea discursului am ales să afirmăm faptul că în această problematică a discursului paulin din Milet trebuie să-l vedem ca redat și construit de către Luca cu structuri din epistola către Tesaloniceni, Corinteni, Galateni, Efeseni, Filipeni, Evrei, fapt ce nu exclude însă ca Apostolul Pavel să fi fost cel care chiar a susținut acest discurs pe care, mai apoi, evanghelistul Luca l-a reconstruit pe baza unor notițe.

Tot în acest capitol am făcut referire explicită la discursul din Milet și la ce spune textul lucanic din Faptele Apostolilor 20, 17-38, despre comunitatea creată de către Pavel în Asia și raportul acestei comunități cu creatorul său.

Am reușit la capătul acestui capitol să răspundem destul de pertinent la prima dintre întrebările majore ale investigației noastre. La prima dintre acestea: ce ne spune Luca despre relația specială dintre biserica Asiei și Pavel? Am concluzionat că este vorba despre o mare afecțiune arătată prin toate mijloacele posibile ale narațiunii elenistice și romane a timpului.

Această mare afecțiune era legată de vicisitudinile prin care va trece această biserică pentru care Pavel se teme că nu va rezista *furtunilor*. De aceea îi avertizează pe preoții Bisericii să fie atenți la ei înșiși și la turma lor. Pavel simte că Dumnezeu va certa cele șapte Biserici prin vocea stâlpului Ioan și le va spulbera într-un final. Probabil, la fel ca și Iisus a simțit faptul că în momentul în care vorbea episcopilor, unii dintre cei cărora le vorbea se gândeau să se transforme în „lupi îngrozitori”. Probabil puteau fi de calibrul lui Cerinthus și puteau distruge o biserică înfloritoare, precum cea creată de către Pavel și moștenită mai apoi de către Ioan. Revelația iohanină din Patmos a arătat că Dumnezeu va distruge biserica asiatică nu din cauza lupilor din afară, în special, ci din cauza lupilor din interior.

Am încheiat problematica acestui capitol al IV-lea subliniind încă o dată retorica ordonată a discursului, cu rupturi cheie, cu toate părțile clasice identificate, dovadă a măiestriei scrisului istoric lucanic de a evidenția prin arta discursului o întreagă teologie a Treimii salvatoare, care se reliefează prin Biserica și ierarhia create prin însuși sângele Său de către Mântuitorul Iisus Hristos.

VI. CAPITOLUL AL V-LEA: în acest capitol, ne-am concentrat în jurul problematicii evoluției traducerii românești a pasajului Faptele Apostolilor 20, 17-38 în intervalul 1688-2022. Concluziile la care am ajuns sunt următoarele:

O primă concluzie este aceea că am reușit prin acest capitol să răspundem destul de pertinent la a doua dintre întrebările majore ale investigației noastre: la întrebarea legată de cum a evoluat traducerea discursului din Milet. Am observat că au existat câteva momente

cheie precum 1906, 1938, 1968, respectiv 2022, momente care au arătat cum tradiționalismul Textului Recept al lui Stephanus-Bèze-Elzevir a fost mișcat, dar nu definitiv.

Credem că am punctat faptul că de abia cu patriarhul Nicodim Munteanu s-a început la modul serios trecerea de la Textul Recept la varianta bizantină și că anul 1968 a însemnat fixarea textului scriptural de la noi într-o variantă eclectică între Textul Recept – Textul Alexandrin – părți mici din Textul Bizantin. De asemenea, credem că am punctat faptul că de abia anul 2022 ne-a oferit accesul total la varianta bizantină, curată, care ne permite să explicăm mai eficient teoria întâietății Textului Bizantin și să-l prezervăm în ediții viitoare ale textului grec al Noului Testament.

Textul Bizantin ne înscrie, astfel, și pe noi, ca ortodocși, în arealul tradițional siriano-bizantin al Sfinților Părinți precum Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur sau Grigorie de Nazianz și ne conectează definitiv la lumea bizantină, cu puternicele ei influențe siropalestiniene, din perioada secolelor IV-VIII d. Hr., a căror continuatori au fost liderii politici români (domnitori și boieri deopotrivă) ai secolelor XV-XIX.

VII. CONCLUZIILE FINALE vor argumenta și prezenta ceea ce s-a propus prin aceste rânduri și unde s-a ajuns la capătul analizei de tip monografic, care a pornit de la discursul din Milet.

Astfel, considerăm că efortul impus prin această cercetare a reușit să aducă în prim plan ipoteze și argumente valabile pentru încadrarea punctuală a Sfântului Evanghelist Luca și a Sfântului Apostol Pavel în lumea complexă a secolului I d. Hr. sub auspiciile lui *pax romana*, într-un moment de acalmie pentru relația dintre Biserică, Sacerdoțiu și Imperiul Roman. Secolul I d. Hr. a fost cel care a pus fundamentele lumii creștine așa cum o știm noi, cu începuturile redacției evanghelice, cu misiunea în Imperiu, cu concretizarea a ceea ce a devenit textul scripturistic bizantin, expresie a unei continue vieți liturgice.

Discursul din Milet în acest context frământat își dovedește actualitatea, ideea de discurs de adio pentru Biserică, mereu atacată de lupi îngrozitori, atât din interior, cât și din exterior. Mesajul profetic al Sfântului Apostol Pavel pentru Biserica Asiei din acest discurs de adio trebuie să fie mereu în fața preoțimii sacramentale a Bisericii, a celor chemați acum ca și atunci, de către Domnul și Dumnezeuul nostru să păstorească turma peste care au fost puși de Duhul Sfânt ca și episcopi în Biserica pe care Hristos a câștigat-o cu „al său însuși sânge”.

Imperativul din discurs, un testament până la urmă cu valențe universale, acela de a se dedica cu totul slujirii, în paralel cu rucodelia, trebuie dublat de apelul făcut nouă de Hristos: „a da este mai important decât a lua”.

Discursul din Milet este mereu actual, fie că este o pură compoziție lucanică, o compoziție lucanică bazată pe afirmațiile lui Pavel sau o transcriere a gândurilor Apostolului. Noi, în această analiză nu ne-am pronunțat tranșant pentru vreuna dintre ipoteze, chiar dacă am acorda o oarecare întâietate posibilității unei colacionări din partea evanghelistului a spuselor Apostolului cu forma ceremonioasă a textului elenistic.

De asemenea, discursul din Milet a fost prilej pentru Luca de a sublinia importanța episcopatului în Biserică și a rolului înalt ce revine mereu preoției sacramentale a Bisericii (*presbeuteros*).

Discursul din Milet rămâne prin *stilul* lui Luca, cel mai important avocat pentru primordialitatea episcopatului și a preoției sacramentale în Biserică, pentru rolul de păstori al episcopilor și preoților; episcopii sunt, astfel, *cei numiți*/impuși prin decret divin (precum legații imperiali de către împărați) de Duhul Sfânt ca și mai mari ai provinciilor pământești ale Bisericii.

BIBLIOGRAFIE

Ediții ale Bibliei sau ale Sfintei Scripturi²⁷

1. BÈZE, Théodore de., *Jesu Christi D.N. Novum Testamentum, Gr. et Lat.* [minora]. Bibliothèque de Genève, Genève, 1580.
2. BÈZE, Théodore de., *Jesu Christi D.N. Novum Testamentum, sive, Novum foedus.* 2 [majora]. Excudebat Henricus Stephanus, illustris viri Huldrici Fuggeri typographus; Bibliothèque de Genève, Bb 794, Genevae, 1565.
3. *BIBLIA ADECĂ DUMNEZEIASCA SCRIPTURĂ A LEGII VECHI ȘI ACEII NOAO TOATE*/[traducere de SAMUIL MICU-CLAIN]. Acum întâiu s-au tipărit. În Blaj, la Mitropolie, anul de la Nașterea lui Hristos, 1795.
4. TREGELLES, Samuel Prideaux, *The Greek New Testament*, vol. 1-7, Samuel Bagster and Sons, London, 1854-1867.
5. *BIBLIA, ADECĂ D[U]MNEZEIASCA SCRIPTURĂ A LEGII CEI VECHI ȘI A CEI NOAO*, după Originalul celor Șeptezeci și doi de Tălcuitori din Alecsandria, tipărită în zilele Prea înălțatului nostru împărat al Austriei Franțisc Iosif I supt priveghiiarea și cu binecuvântarea Ecseleției Sale, Prea Sfințitului Domn ANDREIU BARON DE ȘAGUNA, Drept-credinciosul Episcop al Bisericii greco-resăritene Ortodoxe în Marele Principat al Ardealului, Comandor al Ordinului Leopoldina Cesaro-Reg. austriacü, și Sfetnic din lăuntru de Stat al Maiestatei Sale Cesaro-Regesci Apostolice. Sibiiu, cu Tipariul și cu Cheltuiala Tip. dela Episcopia dreptcredincioasă resăriteană din Ardeal, la anul Domnului 1856-1858.
6. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI ȘI MÂNTUITORULUI IISUS CHRISTOS*, Tipărit cu voea și blagoslovenia Prea Sfințităilor Episcopi ai Principatului României, După cel mai ales model, dat de Prea Sfinția lor. În zilele Prea Înălțatului Domn Stăpînitor a toatei Țării Românesci. Alecs. Dimitrie Ghika V.V.A, Ediția a VI-a, Imprimeria Națională a lui Iosef Romanow et Comp., Bucuresci, 1859.
7. *NOULU TESTAMENTU ALU DOMNULU ȘI MENTUITORULUI NOSTRU IISUS CHRISTOS*, corectatu întocmai după textulu originalu cu cheltuiala Societăței Ierografice britanice și streine, spre răspîndirea cuventului lui Dumnezeu în Britania și la alte națiuni. Ediția a septeia, Typ. Stephan Rassidescu, Bucuresci, 1863.
8. *NOULU TESTAMÂNTU ALU D[O]MNULUI ȘI MÎNTUITORIULUI NOSTRU IISUSU HRISTOSU*, Tipariulu lui A. Holzhausen, Viena, 1868.

²⁷ Edițiile biblice au fost ordonate cronologic, restul bibliografiei a fost ordonată alfabetic.

9. TISCHENDORF, C. von; GREGORY, C.R., ABBOT, E. (eds.), *Novum Testamentum graece*, vol. I-II, Giesecke&Devrient, Lipsiae, 1869–1894.
10. *SĂNTA SCRIPTURĂ A VECHIULUI ȘI A NOULUI TESTAMENT*, Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Jassy, Goldner, 1871.
11. *SĂNTA SCRIPTURĂ A VECHIULUI ȘI A NOULUI TESTAMENT*, Edițiune nouă revedută după texturile originale, și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate, Victor Hopnyansky, Pesta, 1873.
12. *SĂNTA SCRIPTURĂ A VECHIULUI ȘI A NOULUI TESTAMENT*, Edițiune nouă revedută după texturile originale, și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și străinătate, Tipo-Litografia H. Goldner, Iași, 1874.
13. SCRIVENER, Frederick H.A., *The New Testament in Greek*, Cambridge University Press, Cambridge, 1881.
14. *NOUL TESTAMENT*, Tipărit cu aprobarea și cu binecuvântarea S-tului Sinod al Sântei Biserici Autocefale Ortodoxe Române. În dilele Maiestăței Sale Iubitorului de Christos Regelui României Carol I. Sub Archipăstoria I.P.S. Archiepiscop și Mitropolit al Ungro-Vlachiei, Primat al României și Președinte S-lui Sinod D.D. Calinic Miclescu, Tipo-Litografia Cărților Bisericești, București, 1886.
15. WESTCOTT, Brooke Foss, HORT, Fenton John Anthony, *The New Testament in the Original Greek*, vol. 1: *Text*; vol. 2: *Introduction [and] Appendix*, Macmillan, Cambridge, 1881.
16. DARBY, J.N., *The Holy Scriptures: a new translation from the original languages*, Oak Harbor, 1890; 1996.
17. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI ȘI MÂNTUITORULUI NOSTRU IISUS HRISTOS*, După textul în slove cirilice tipărit cu voea și blagoslovenia prea Sfinților episcopi ai Principatului României, după cel mai ales model dat de prea Sfinția lor, Tipografia Curții Regale, F. Göbl și fii, București, 1898.
18. *NOUL AȘEZĂMÂNT*, Tradus din limba originală greacă, sub domnia M.S. Carol I, regele României, Archipăstor și mitropolit primat fiind de a doua oară D.D. Iosif Gheorghian / de dr. N. Nitzulescu, profesor la Facultatea de Teologie, Institutul de Arte Grafice Carl Gobl, București, 1906.
19. *BIBLIA adică DUMNEZEIASCA SCRIPTURĂ a Legii Vechi și a Celei Nouă*. Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914.
20. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI ȘI MÂNTUITORULUI NOSTRU IISUS HRISTOS*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1914.

21. *SFÎNTA SCRIPTURĂ A VECHIULUI ȘI NOULUI TESTAMENT*, tradus din limba originală greacă de Dr. N. Nitzulescu, tipărit cu spesele Societății de Biblie Britanică și Străină, București, 1921.
22. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI ȘI MÂNTUITORULUI NOSTRU ISUS HRISTOS*, scos pe înțelesul tuturor de Canonicul Dr. Ioan Bălan, cu binecuvântarea episcopului unit al Orăzii, Tipografia și Librăria Românească S.A., Oradea Mare, 1925.
23. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI NOSTRU IISUS HRISTOS*, tradus de episcopul NICODEM MUNTEANU, starețul Monastirei Neamțu, Ediția a a II-a, Editura Tipografiei Sfintei Monastiri Neamțu, 1926.
24. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI NOSTRU IISUS HRISTOS*, tradus de NICODIM MUNTEANU, București, 1937.
25. *BIBLIA ADICĂ DUMNEZEIASCA SCRIPTURĂ*, Biblia (Vechiul și Noul Testament) tradusă după textele originale ebraice și grecești de Prea Cucernicii Preoți Profesorii Vasile Radu și Gala Galaction, din înalta inițiativă a Majestății Sale Regelui Carol II, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, București, 1938 .
26. *NOUL TESTAMENT AL DOMNULUI ȘI MÂNTUITORULUI NOSTRU IISUS HRISTOS*, tipărit cu binecuvântarea și cu purtarea de grijă a Prea Sfinției Sale NICOLAE, episcopul Vadului, Feleacului și Kolozsvarului, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, Kolozsvár, 1942.
27. ALAND, Kurt, BLACK, Matthew, METZGER, Bruce M., WIKGREN Allen (ed.), *The Greek New Testament*, United Bible Societies, London, 1966.
28. *BIBLIA SAU SFÎNTA SCRIPTURĂ*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte JUSTINIAN, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1968.
29. *BIBLIA SACRA VULGATA: Iuxta Vulgatem Versionem*, electronic edition of the 3rd edition. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1969.
30. *NOVA VULGATA BIBLIORUM SACRORUM Editio*, Editio Typica Altera. Libreria Editrice Vaticana, Vatican City, 1986.
31. ALAND, Kurt, ALAND Barbara, *The Text of the New Testament*, 2nd edition, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 1989.
32. *THE HOLY BIBLE (1611-1901). Standard Edition (American Standard Version)*, TX: Star Bible, Fort Worth, 1992.
33. MERCK, Augustinus, *Novum Testamentum Graece et Latine. Apparatu critico instructum*, 11, Pontificii Instituti Biblici, Roma, 1992.

34. *THE HOLY BIBLE, Translated from the Latin Vulgate (1609-Douay, 1582-Rheims; Douay-Rheims)*, Baronius Press, 2003.
35. BĂDILIȚĂ, Cristian, BĂLTĂCEANU, Francisca, BROȘTEANU, Monica, SLUȘANSCHI, Dan, FLORESCU, Ioan Florin (editori), *Septuaginta, Colegiul Noua Europă, volumul I (Geneza, Exodul, Leviticul, Numerii, Deuteronomul)*, Polirom, Iași, 2004.
36. TVVEEDALE, Michael (ed.), *Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam*, Ed. electr. Bellingham, WA: London, 2005.
37. ROBINSON, Maurice A., PIERPONT, William G., *The New Testament in the original Greek: Byzantine Textform 2005, with morphology*, Bellingham, WA, London, 2006.
38. *THE HOLY BIBLE, New International Version (NIV)*, 4th. Edition, Zondervan, Grand Rapids, Michigan, 2009.
39. *BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ*, Ediție Jubiliară a Sfântului Sinod, tipărită cu binecuvântarea și prefața Prea Fericitului Părinte TEOCTIST, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, versiunea diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de BARTOLOMEU VALERIU ANANIA, Arhiepiscopul Clujului, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
40. CLEENEWERCK, L, *Eastern/Greek Orthodox Bible or The Holy Bible of the Eastern/Greek Orthodox Churches, based on the Septuagint and Patriarchal Text*, 2011.
41. NESTLE, Eberhard, NESTLE, Erwin, ALAND, Barbara, ALAND, Kurt, KARAVIDOPOULOS, Iohannes, MARTINI, Carlo M., METZGER, Bruce M., *Novum Testamentum Graece*, 28th, revised. Deutsche Bibelgesellschaft, Munster, 2012.
42. *CODEx SINAITICUS. A transcription of the Septuagint and the New Testament*, University of Birmingham, Birmingham, 2012.
43. *CODEx BEZAE CANTABRIGIENSIS. Greek Transcriptions*, Cambridge University Library; IGNTP, Cambridge, 2012.
44. *BIBLIA SAU SFÂNTA SCRIPTURĂ*, tipărită cu binecuvântarea Prea Fericitului Părinte DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2015.
45. MUNTEANU, Eugern (coord.), *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688, pars II*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2015.
46. ROBINSON, Maurice A., *The New Testament. In the Original Greek. Byzantine Textform 2018*, f. e., f. l. 2018.
47. *NOUL TESTAMENT*, Sfânta Mare Mănăstire Vatoped, Sfântul Munte Athos, Kareia, 2022.

DICȚIONARE, LEXICOANE, ENCICLOPEDII, ATLAȘE

1. ACKROYD, Peter R., EVANS, Christopher Francis, GREENSLADE, S. L., LAMPE, G. William Hugo, *The Cambridge History of the Bible*, Volume 3, *The West from the Reformation to the Present Day*, Cambridge University Press, Cambridge, 1963.
2. BARRY, J.D., BOMAR, David, BROWN, R. Derek, KLIPPENSTEIN, Rachel, MAGNUM, Douglas, WOLCOTT, Carrie Sinclair, WENTZ, Lazarus, RITZEMA, Elliot, WIDDER, Wendy, *The Lexham Bible Dictionary*, Lexham Press, Bellingham, WA, 2016.
3. CARREZ, Maurice, MOREL, Francois, *DicȚionar grec-român al Noului Testament*, Societatea Biblică Interconfesională din România, București, 1999.
4. CHISHOLM, Hugh (ed.), *Encyclopædia Britannica*, vol. 15, Cambridge University Press, Cambridge, 1911.
5. DANKER, William Frederick (ed.), BAUER, Walter (auth.), ALAND, Kurt, ALAND, Barbara (last ed.), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Christian Early Literature*, 4th edition, Chicago UP, Chicago and London, 2021.
6. ELWELL, W.A., COMFORT, P.W., *Tyndale Bible dictionary*, Tyndale House Publishers, Wheaton, IL 2001.
7. FRASER, P. M., MATTHEWS, E., *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. 1-5b, Clarendon Press, Oxford, 1987-2010.
8. FREEDMAN, D.N, NOEL, David, HERION, Gary A., GRAF, David F., PLEINS, John David, BECK, Astrid B., *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 1-6, Doubleday, New Yor-London-Toronto-Sydney-Auckland, 1992.
9. FREEDMAN, D.N., MYERS, A.C., BECK, A., *Eerdmans dictionary of the Bible*, MI: W.B. Eerdmans, Grand Rapids, 2000.
10. GREEN, Joel B., BROWN, Jeannine K., PERRIN, Nicholas, *Dictionary of Jesus and the Gospels*, IVP Academics, Downers Grove, IL 2013.
11. HAWTHORNE, Gerald F., MARTIN, Ralph P., REID, Daniel G., *Dictionary of Paul and his letters*, InterVarsity Press, Downers Grove, IL, 1993.
12. LIDDELL, H.G., SCOTT, R., *A Greek-English lexicon*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
13. SWANSON, J., *Dictionary of Biblical Languages with Semantic Domains: Greek (New Testament)*, Oak Harbor, 1997.
14. WOOD, D.R.W., MARSHALL H.I., *New Bible Dictionary*, 3rd edition, InterVarsity Press, Leicester, England, Downers Grove, IL, 1996.

COMENTARII PATRISTICE ȘI MODERNE

A.) COMENTARII PATRISTICE

1. BASIL, Saint, *Ascetical Works*, The Catholic University of America Press Washington D.C., 1962.
2. CHRYSOSTOM, St. John, *The Homilies of S. John Chrysostom Archbishop of Constantinople, on the Acts of the Apostles*, Parts I-II, Hom. I–LV, (A Library of Fathers of the Holy Catholic Church), Oxford, London, 1851–1852.
3. CYRIL, of Jerusalem, *The Catechetical Lectures of S. Cyril*, Oxford, Londra, 1838.
4. EMEREAU, Casimir, *Saint Ephrem le Syrien. Son Oeuvre Littéraire Grecque*, Gorgias Press, Piscataway, NJ, 2011.
5. FUNK, Fr. Xavier, *Patres Apostolici*, vol. 1, Henric Laupp, Tubingae, 1901.
6. GRANT, Robert M., *Irenaeus of Lyon*, Routledge, London, 1997.
7. IOSIF Immograful, SFÂNTUL, *Canoane de Rugăciune la Sfântul Arhanghel Mihail*, Doxologia, Iași, 2018.
8. LAKE, Kirsopp (ed.), *The Apostolic fathers*, vol. I-II, Bellingham, WA, 2005.
9. MENZIES, Allan (ed.), *Ante-Nicene Fathers (Logos catholic edition)*, vol. IX, The Christian Literature Company, New York, 1897.
10. MIGNE, J. P., *Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca*, vol. LX, Petit Monrouge, Lutetia, 1862.
11. MIGNE, J. P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca Posterior*, vol. CXVII, Petit Monrouge, Paris, 1864.
12. MIGNE, J. P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, vol. CXV, Garnier Freres (Freres), Parisiis (Paris), 1899.
13. ROBERTS, A., DONALDSON, J., COXE, A.C. (eds.), *Anti-Nicean Fathers*, vol. II, Christian Literature Company, Buffalo, NY, 1885.
14. ROBERTS, Alexander, DONALDSON, James, COXE, A. Cleveland, *Ante-Nicene Fathers (Logos Catholic edition)*, vol. I, Literature Company, Buffalo, NY, 1885.
15. ROBERTS, Alexander, DONALDSON James, Cox, A. Cleveland, *Ante-Nicene Fathers (Logos Catholic edition)*, vol. VIII, Literature Company, Buffalo, NY, 1886.
16. SCHAFF, Philip, *A select library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, seria 2, volumul III, T&T Clark, Wm B. Eerdmans Publishing, Edinburgh Grand Rapids, 1892, 1995.

B.) COMENTARII MODERNE

1. ALEXANDER, Loveday, *Acts in its Ancient Literary Context: A Classicist Looks at the Acts of the Apostles*, T&T Clark International, London, 2006.
2. ALFORD, Henry, *The Greek Testament. An exegetical and critical commentary*, vol. II, Guardian Press, Grand Rapids, MI, 1976.
3. BARRETT, Ch. K., *Acts of the Apostles. A shorter commentary*, T&T Clark, London New York, 2002.
4. BARRETT, Kingsley Charles, *A Critical and Exegetical Commentary on the Acts of Apostle*, vol. 1-2, T&T Clark, Edinburgh, 1994.
5. BRUCE, F. F., *The Acts of the Apostles. Greek text with Introduction and Commentary*, 2nd and 3rd edition, Eerdmans Apollos, Grand Rapids, Leicester, 1952, 1990.
6. BRUCE, F. F., *The Speeches in the Acts of the Apostles*, Tyndale, London, 1943.
7. CONZELMANN, H., *Acts of the Apostles*, 2nd edition, Fortress Press, Philadelphia, 1987.
8. DUNN, James D. G. (editor general), *Eerdmans Commentary on the Bible*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co, Grand Rapids, 2003.
9. DUNN, James D.G., *The Acts of the Apostles*, 1st edition, 2nd edition, Epworth Press, Eerdmans, Valley Forge, Grand Rapids, 1996, 2016.
10. DUNNETT, Walter M., *The Book of Acts*, Baker Book House, Grand Rapids, 1981.
11. HARNACK, Adolf von, *New Testament Studies: The Acts of the Apostles*, Williams and Norgate, G. P. Putnam's Sons, London-New York, 1909.
12. JAMIESON, Robert, FAUSSET, A. R., BROWN David, *Commentary Critical and Explanatory on the Whole Bible*, Faithliffe Logos, 1871.
13. KEENER, Craig S., *Acts. An Exegetical Commentary*, vol. 1-4, Baker Academics, Grand Rapids, 2012-2015 (kindle edition).
14. LIGHTFOOT, Joseph B., *The Acts of the Apostles. A Newly Discovered Commentary*, IVP Academics, Downer Grooves IL, 2014.
15. METZGER, Bruce M., *A textual commentary on the Greek New Testament*, Byblia-Druck GmbH, Stuttgart, 1975.
16. MORRIS, Leon, *The Gospel according to John*, WM. B. Eerdmans, Grand Rapids, 1971.
17. MUNCK, Johannes, *The Acts of the Apostles*, Doubleday, New York, 1967.
18. PERVO, Richard I., *Acts. A commentary*, Fortress Press, Minneapolis, 2009.

19. SCHWARTZ, Daniel, *Studies in the Jewish Background of Christianity*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1992.

20. TAUSHEV, Averky, *The Acts of the Apostles. Commentary on the Holy Scriptures of the New Testament*, vol. 1-2, Holy Trinity Seminary Press, Jordanville, NY, 2017.

AUTORI ANTICI

1. ARISTOTEL, *The Art of Rhetoric*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, 1926.

2. COHEN, A., *Talmudul*, Editura Hasefer, București, 2000.

3. COCCEIANUS, Cassius Dio, *Dio's Roman History*, Earnest Cary, Herbert Baldwin Foster, William Heinemann, Harvard University Press, London-New York, 1914.

4. DIODOR, din Sicilia, *Biblioteca istorică*, traducere de Radu Hâncu și Vladimir Iliescu. Editura Sport-Turism, București, 1981.

5. EUSEBIUS, *The Ecclesiastical History*, vol. 1-2, William Heinemann, G.P. Putnam's Press, Harvard University Press, London- New York-Cambridge, 1926-1932.

6. IOSEPHUS, Flavius, *Antichități Iudaice*, vol. I-II, Hasefer, București, 2007, 2020.

7. JOSEPHUS, *Jewish Antiquities*, Book I-IV, William Heinemann Ltd, Harvard University Press, London, Cambridge, Massachusetts, 1961.

8. JOSEPHUS, *Life (Vita). Against Apion (Contra Apionem)*, vol. I, William Heinemann Ltd; G. P. Putnam's Sons, London, New York, 1961.

9. JOSEPHUS, *The Jewish War*, Books 1–7, Greek Text, Harvard University Press, William Heinemann Ltd, G. P. Putnam's Sons Cambridge, MA London, New York, 1927-1928.

10. PLUTARCH, *Plutarch's Lives in 11th volumes*, vol. 1, Harvard UP and William Heinemann Ltd, Cambridge, Mass., London, 1967.

11. STRABON, *Geographia. The Loeb Classical Library*, vol. I-VII, William Heinemann Ltd, G. P. Putnam's Sons, London, New York, 1930.

12. SUETONIUS, Tranquillus, G., *Lives of the Caesars*, Oxford University Press, New York, 2000.

MANUSCRISE NEPUBLICATE

1. SCHOFIELD, Ellwood Mearle, *The papyrus fragments of the greek New Testament*, PhD thesis SBTS, Clinton, NJ, 1936.

CĂRȚI DE CULT, HAGIOGRAFII

1. *MINEIUL LUNEI IUNIE*, Tipărit în zilele Prea Înălțatului nostru Rege FERDINAND I și sub păstoria I.P.S. Patriarh Miron și cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române, Ediția a III-a, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1927.
2. *MINEIUL LUNEI SEPTEMBRIE*, Tipărit în zilele Majestății Sale iubitorul de Hristos MIHAI I și sub păstoria I.P.S. Patriarh Miron și cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române, Ediția a III-a, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1929.
3. *MINEIUL LUNII OCTOMBRIE*, Tipărit în zilele Majestății Sale iubitorul de Hristos MIHAI I și sub păstoria I.P.S. Patriarh Miron și cu binecuvântarea Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române, Ediția a III-a, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1929.
4. *VIEȚILE SFÎNȚILOR*, vol. I, II, XII, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, Roman, 1993.
5. BUTLER, Alban rev., *The Lives of the Fathers, Martyrs and other principal Saints*, vol. X, R. Coyne, Dublin, 1833.
6. HECKE, Joseph van, BOSSUE, Benjamin, de BUCK, Victor, TINNEBROEK, Antonius, *Acta Sanctorum*. Octobris, Tom VIII (vol. 56), Bibliopolam, Roma-Paris, 1870.

LUCRĂRI DE SPECIALITATE, MONOGRAFII, LITERATURĂ BIBLICĂ

A. LUCRĂRI DE SPECIALITATE, MONOGRAFII

1. BAUCKHAM, Richard, *James and the Jerusalem Community, în Jewish Believers in Jesus. The Early Centuries*, Hendrickson Publishers, Inc., Peabody, Massachusetts, 2007.
2. BAUCKHAM, Richard, *Jesus and the Eyewitnesses. The Gospels as Eyewitness Testimony*, 2nd kindle edition, WB Eerdmann Publishing Company, Grand Rapids, 2017.
3. BAUR, Ferdinand Christian, *Paul the Apostle of Jesus Christ, his life and work, his epistles and his doctrine*, Williams and Nordgate, London, 1876.
4. BAUR, F. C., *The Church History of the First Three Centuries*, vol. 1, Williams and Norgate, London Edinburgh, 1878.
5. BELDIE, I. C., *Sf. Apostol Paul către Păstorii din Milet*, Editura „Moldova” S.A.R pentru Ind. Artelor Grafice, Galați, 1931.
6. COMFORT, P.W., BARRETT, D.P., *The text of the earliest New Testament Greek manuscripts*, Tyndale House, Wheaton, IL, 2001.
7. COMFORT, Philip W., *New Testament Text and Translation Commentary: Commentary on the Variant Readings of the Ancient New Testament Manuscripts and how they relate to the Major English Translation*, Tyndale House Publishers Inc, Carol Stream, IL 2008.

8. FINEGAN, Jack, *Handbook of Biblical Chronology. Principles of time reckoning in Ancient World and Problems of Chronology in the Bible*, revised, Hendrikson Publisher, Peabody, 1998.
9. OMANSON, Roger L., *A textual guide to the Greek New Testament*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2006.
10. PITRE, Brant, *Fiul lui Dumnezeu? Pledoarie pentru Isus*, Editura Humanitas, București, 2016.
11. RAMSAY, W. M., *Luke the Physician and other studies in the history of religion*, Hodder and Stoughton, London, 1908.
12. RAMSAY, W. M., *Saint Paul the traveller and the roman citizen*, Hodder and Stoughton, London, 1895.
13. RAMSAY, W. M., *St. Paul the traveller and the roman citizen*, Hodder and Stoughton, London, 1925.
14. REDLICH, Edwin Basil, *S. Paul and His Companions*, Macmillan, London, 1913.
15. RIESNER, Rainer, *Paul's early period. Chronology, Mission strategy, Theology*, William B. Eerdmann Publishing Company, Grand Rapids, Michigan-Cambridge, UK, 1998.
16. ROTH, Dieter T., *The Text of Marcion's Gospel*, Brill, Leiden, 2015.
17. ROTHSCHILD, Clare K., *The Muratorian Fragment. Text. Translation. Commentary*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2022.
18. RUETHER, Rosemary Radford, *Gregory of Nazianzus: Rhetor and Philosopher*, Clarendon Press, Oxford, 1969.
19. SAFRAI, S., STERN, M., FLUSSER, D., UNNIK, W.C. van (ed.), *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, vol. 1-2, van Gorcum Assen, Amsterdam, 1974-1976.
20. SANDERS, E. P., *The Historical Figure of Jesus*, Allen Lane, The Penguin Press, New York, 1993.
21. VERZAN, Sabin, *Preoția ierarhică sacramentală în epoca apostolică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
22. WALLACE, Richard, WYNE, Williams, *The Three Worlds of Paul of Tarsus*, Routledge London-New York, 1998.
23. WALTON, Steve, *Leadership and lifestyle. The portrait of Paul in the Miletus speech and I Thessalonians*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
24. WELLESZ, Egon, *A history of Byzantine music and hymnography*, Clarendon Press, Oxford, 1961.

25. WRIGHT, Nicholas T., *Pavel Apostolul lui Iisus Mesia. O Biografie*, Editura Deisis, Sibiu, 2020.
26. WRIGHT, Nicholas T., *Paul: a biography*, Harper One, San Francisco, 2018.

B. LITERATURĂ BIBLICĂ

1. BURRIDGE, Richard A., *What are the Gospels? A comparison with Graeco-Roman Biography*, 2nd edition, William B Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, 2004.
2. CADBURY, Henry J., *The Book of Acts in History*, Adam&Charles Black, London, 1955.
3. CADBURY, Henry J., *The making of Luke-Acts*, 2nd edition, SPK, London, 1958.
4. CAMERON, Averil, *Christianity and the Rhetoric of Empire: The Development of Christian Discourse*, California University Press, Berkeley, 1991.
5. CASEY, Maurice, *Jesus of Nazareth. An Independent Historian's Account of His Life and Teaching*, T&T Clark International Publishing, New York, 2010.
6. CHANCEY, M. A., *Greco-Roman Culture and the Galilee of Jesus*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
7. CHILTON, Bruce, *Mary Magdalene. An image book*, kindle edition, Dobleday part of Random Ink, New York, f. a.
8. CONȚAC, Emanuel, *Noul Testament de la Bălgrad (1648) și Reforma. Studiu istorico-filologic*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași, 2017.
9. DIBELIUS, Martin. *Studies in the Acts of the Apostles*. SCM Press, London, 1956.
10. DUPONT, Jacques, *Le discours de Milet. Testament pastoral de Saint Paul (Actes 20, 18-36)*, Les Editions du Cerf, Paris, 1962.
11. ELLIOTT, J. K., *The Apocryphal New Testament*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
12. FARNELL, F.D., *How reliable are the gospels? the synoptic gospels in the ancient church: the testimony to the priority of the gospel of Matthew*, Christian Publishing House, Cambridge, OH, 2018.
13. FOSTER, Paul, *The Apocryphal Gospels: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
14. GASQUE, W. Ward, *A History of the Criticism of the Acts of the Apostles*, Eerdmans, Grand Rapids, 1975.
15. GOULDER, Michael D., *Luke. A new paradigm*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1989.
16. HARNACK, Adolf von, *The expansion of Christianity in the first three centuries*, vol. 1-2, Wipf and Stock Publishers, Eugene, 1998.

17. HESEMANN, Michael, *Maria din Nazaret. Locurile, timpurile și persoanele din viața sa*, Sapientia, Iași, 2021.
18. HOEHNER, Harold W., *Herod Antipas*, Zondervan, Grand Rapids, 1972.
19. JEREMIAS, Joachim, *Jerusalem in the Time of Jesus. An Investigation into Economic and Social Conditions during the New Testament Period*, Fortress Press, Philadelphia, 1967.
20. JERVELL, Jacob, *The Theology of the Acts of the Apostles*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
21. KEENER, Craig S., *Christobiography. Memory, History, and the Reliability of the Gospels*, Eerdmans, Grand Rapids, 2019.
22. KNOX, John, *Chapters in a Life of Paul*, Abingdon Press, New York, Nashville, 1950.
23. KOKKINOS, Nikkos, *The Herodian Dynasty: Origins, Role in Society and Eclipse*, reprint of 1998, ed. Spink, 2010.
24. LEVINSKAYA, Irina, *The Book of Acts in Its Diaspora Setting*, Eerdmans Grand Rapids, 1996.
25. LOPUHN, A. P., *Istoria Biblică la lumina cercetărilor și descoperirilor celor mai nouă. Noul Testament*, vol. 5. Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1946.
26. MARGUERAT, Daniel, *The First Christian Historian. Writing the «Acts of the Apostles»*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
27. MATTILL, A. J., MATTILL Mary Bedford, *Classified bibliography of literature on the Acts of the Apostles*, Brill, Leiden, 1966.
28. METZGER, Bruce M., *Index to periodical literature on Christ and the Gospels*, Brill, Leiden, 1966.
29. METZGER, Bruce M., *Index to periodical literature on the Apostle Paul*, 2nd edition, Brill, Leiden, 1968.
30. METZGER, Bruce M., *The Canon of the New Testament. Its origin, development and significance*, Oxford University Press, New York, 1987.
31. MILLAR, Fergus, *The Roman Near East: 31 BC-337 AD*, Harvard UP. Cambridge MA London UK, 2006.
32. MOESSNER, David Paul, *Luke the historian of Israel's legacy, theologian of Israel's Christ. A new reading of the Gospel Acts of Luke*, de Gruyter, Berlin-Boston, 2016.
33. MOISESCU, Iustin, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică: texte biblice și patristice despre pace și muncă*, Craiova, 1955.
34. O'CONNOR, Jerome Murphy, *Paul. A critical life*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
35. O'CONNOR, Jerome Murphy, *Paul. His story*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

36. O'CONNOR, Jerome Murphy, *St. Paul's Corinth. Texts and Archaeology*, seria Good News Studies, vol. 6, Michael Glazier Inc, Wilmington, Delaware, 1986.
37. PERVO, Richard I., *The Mystery of Acts. Unraveling its story*, Polebridge Press, Santa Rosa CA, 2008.
38. PETERS, John J., *Luke among the ancient historians. Ancient Historiography and the attempt to remedy the inadequate „many”*, kindle edition, Pickwick Publications, Eugene, OR, 2022.
39. REID, Barbara (O.P.), *Parables for Preachers. The Gospel of Luke. Year C*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2000.
40. SCHNEEMELCHER, Wilhelm, *New Testament Apocrypha. Gospels and related Writings*, vol. 1-2, James Clarke & Co. Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2003.
41. STRANGE, W. A., *The problem of the text of Acts*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
42. TALBERT, Charles H., *Reading Luke-Acts in its Mediterranean milieu*, Brill, Leiden, 2003.
43. TISCHENDORF, Constantin, *Novum Testamentum Graece. Apparaticum Criticum*, vol. I-II, Octava Critica Maior, Logos Bible Software.

STUDII ȘI ARTICOLE

1. ADAMS, Sean A., „Paul The Roman Citizen: Roman Citizenship In The Ancient World And Its Importance For Understanding Acts 22:22–29”, în *Paul: Jew, Greek, and Roman*, editor Stanley E. Porter, Brill, Leiden-Boston, 2008, pp. 309-326.
2. ALAND, Kurt, „Zur Liste der Neutestamentlichen Handschriften. V.”, în *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche (ZNW)* 45 (1954), n°. 1, pp. 179-217.
3. ALEXANDER, Loveday. „Narrative Maps: Reflections on the toponymy of Acts”, în *The Bible in Human Society. Essays in Honour of John Rogerson*, editor M. Daniel Carroll R., David J. A. Clines, Davies Philip R., Sheffield Academic Press, Sheffield, 1995, pp. 17-57.
4. BELU, I. Dumitru „Calitățile de îndrumător duhovnicesc ale Sf. Apostol Pavel”, în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul VII (1955), nr. 9-10, pp. 555-581.
4. Benoît, P., 1961. „Les origines de l'episcopat dans le Nouveau Testament”, în *Exegese et Theologie* (Paris, 1961) n°. 2, pp. 232-246.
5. CASALEGNO, A., „Il discorso di Mileto (Atti 20, 17-38)”, în *Revista Biblica* 25 (1977), n°. 1, pp. 29-58.

6. CATANĂ-SPENCHIU, Ana, „Biblia de la Blaj (1795) și manuscrisele traducerii lui Samuil Micu”, în *Phylogologica Jassyensia* XVI (32), 2020, nr. 2, pp. 61-75.
7. COMAN, G. Ioan, „Chipul preotului după Sfânta Scriptură și după Sfinții Părinți”, în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul VIII (1956), nr. 3-4, pp. 155-166.
8. DUNN, James D. G., „All that glisters is not Gold”, în *Quest of the Right Key to unlock the way to the historical Jesus*, editor Michael Wolter, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 2002, pp. 131-162.
9. FORD, R. C., „St. Luke and Lucius of Cyrene”, în *The Expository Time* 32 (1921), n°. 5, pp. 219-220.
10. GASQUE, W. Ward, „The Historical Value of the Book of Acts”, în *The Evangelical Quarterly* 41 (1969), pp. 68-88.
11. GASQUE, W. Ward, „The Speeches of Acts: Dibelius Reconsidered”, în *New Dimensions in New Testament studies*, Richard N., Tenney, M. C. (eds.), Longenecker, Zondervan, Grand Rapids, 1974, pp. 232-250.
12. GHEORGHE, I. Constantin, „Ierarhia bisericească după Epistolele Sfântului Apostol Pavel”, în *Studii Teologice*, Seria a II-a, Anul XXIII (1971), nr. 7-8, pp. 497-505.
13. HENGEL, Martin, „The Geography of Palestine in Acts”, în *The Book of Acts in its First Century setting*, vol. 4: *The Book of Acts in its Palestinian setting*, editor Richard Bauckham, Eerdmans, Grand Rapids, Carlisle, 1995, pp. 27-78.
14. HENNE, Pierre, „La Datation du „canon” de Muratori”, în *Revue Biblique* 100 (1993), n°. 1, pp. 54-75.
15. MARCU, T. Grigorie, „Ephesus redivivus. Pe urmele celei mai de seamă ctitorii pauline a Asiei Minor”, în *Mitropolia Ardealului* III (1958), nr. 7-8, pp. 506-530.
16. MATTILL Jr., A. J., „The Date and Purpose of Luke-Acts: Rackham Reconsidered”, în *The Catholic Biblical Quarterly* 40 (July, 1978), n°. 3, pp. 335-350.
17. MATTILL, Andrew J., „The Purpose of Acts: Schneckenburger Reconsidered”, în *Apostolic History and the Gospel: Biblical and Historical Essays Presented to F. F. Bruce on His 60th Birthday*, editor W. Ward Gasque, Ralph P. Martin, Wm. B. Eerdmans, Grand Rapids, 1970, pp. 108-122.
18. MATTILL, Andrew J., „The Value of Acts as a Source for the Study of Paul”, în *Perspectives on Luke-Acts*, editor Charles H. Talbert, T&T Clark, Edinburgh, 1978, pp. 763-799.
19. MOISESCU, Iustin, „Sfântul Apostol Pavel și viața celor mai de seamă comunități creștine în epoca apostolică”, în *Studii Teologice* III (1951), nr. 7-8, pp. 398-416.

20. MONAHUL C. Ioan, „Învățătura paulină despre Biserică”, în *Studii Teologice*, seria a II-a, anul L (1998), nr. 1-2, pp. 296-304.
21. MUNCK, Johannes, „Discours d'adieu dans le Nouveau Testament et dans la litterature biblique”, în *Aux Sources de la Tradition Chretienne: Melanges offerts a M. Maurice Goguel*, editor Oscar, Menoud, P. Cullmann, Delachaux&Niestle, Neuchatel/Paris, 1950, pp. 155-170.
23. MUNTEANU, G. Liviu, „Sfântul Apostol Pavel, muncitor cu brațele”, în *Studii Teologice*, Seria a II-a, anul III (1951), nr. 7-8, pp. 430-436.
22. ONIȘOR, Remus, „Preoția în lumina cuvântării Sfântului Apostol Pavel către preoții din Efes (Fapte 20: 17-35)”, în *Studii Teologice* XLI (1989), nr. 3, pp. 11-26.
23. PHILLIPS, Thomas E., „When Did Paul Become a Christian?: Rereading Paul's Autobiography in Galatians and Biography in Acts”, în *Christian Origins and the New Testament in the Greco-Roman Context: Essays in Honor of Dennis R. MacDonald*, vol. 1, editor M., Kochenash, M., Phillips, T. E., Park, I, Froelich, Claremont Press, 2016, pp. 180-201.
24. TOFANĂ, Stelian, „Cuvântarea Ap. Pavel la Milet (F.A. 20, 17-35) - O referință la preoția sacramentală a Bisericii primare?”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Orthodoxa* LIV (2009), nr. 2, pp. 13-24.
25. TOFANĂ, Stelian, „Paul's discourse in Miletus to the Ephesian πρεσβύτεροι (Acts 20:17-35) - A teaching pattern for a successful mission”, în *Svensk Missionstidskrift [Swedish Missiological Themes]* 99 (2011), n°. 3, pp. 317-341.
26. TOFANĂ, Stelian, „Tipărituri și ediții critice ale textului sfânt în limba română”, în *Biblie și multiculturalitate. Dinamica granițelor culturale ale Europei determinată de traducerea și circulația textului sacru*, editor Ioan Chirilă, Limes și PUC, Cluj-Napoca, 2004.
27. TOFANĂ, Stelian, *Iisus Hristos, Arhiereu veșnic după Epistola către Evrei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.
28. VERZAN, Sabin, „Cârmuirea Bisericii în epoca apostolică”, în *Studii Teologice* VII (1955), nr. 5-6, pp. 337-352.
29. VERZAN, Sabin, „Epistola întâi către Timotei a Sfântului Apostol Pavel. Introducere, traducere și comentariu”, în *Studii Teologice*, Seria a II-a, anul XLI (1989), nr. 1, pp. 25-105.
29. VERZAN, Sabin, „Faptele Apostolilor o carte a prototipurilor”, în *Studii Teologice* XLII (1990), nr. 1, pp. 38-77; nr. 2, pp. 42-83.
30. VIELHAUER, Phillip, „On the Paulinism of Acts”, în *Studies in Luke-Acts: Zum Paulinismus der Apostelgeschichte (1950)*, editor Leander E. Keck, J. L. Martyn, SPCK, London, 1968, pp. 33-50.

- 31.** WELLESZ, Egon, „The "Akathistos". A Study in Byzantine Hymnography”, în *Dumbarton Oaks Papers* 77 (1956), n°. 9/10, pp. 143-174 .
- 32.** WILSON, M., „The Ephesian Elders come to Miletus: An Annaliste Reading of Acts, 20: 15-18a”, în *Verbum et Ecclesia* 34 (2013), n°. 1, pp. 201-209.